

Б. ТАРАШКЕВІЧ

**БЕЛАРУСКАЯ
ГРАМАТЫКА
для школ.**

Выданье пятае перароблене і пашыранае

ВІЛЬНЯ 1929г.

Выданье В. ТАРАШКЕВІЧ

Беларуская Друкарня Ім. Фр. Скарыны Людвісарская 1.

ПРАДМОВА.

Мінула роўна 10 год, як вышла ў съвет “Беларуская граматыка для школ”. За гэты час сталася ня толькі мовай прыгожага пісьменства ды рознароднай публіцыстыкі, але і мовай дзяржаўнаю або прызначай дзяржавай у публічным жыцьці. “Народнае нарэчча” сілаю сталася “літаратурным языком”. Гэта бязсумлівы факт, незалежна ад тae ці іншое ступені зроднасці беларускае мовы з іншымі славянскімі.

Вялікае грамадзкае значэнне беларускае мовы вымагае ад культурных работнікаў асабліва ўважлівага апрацаванья яе, як з боку навуковага, так і школьнага ўжытку.

“Беларуская граматыка для школ”, выданая першы раз у 1918 годзе, мела сваім заданнем замацаваць і ўпарадкаваць выясняніўшыяся ўжо тады граматычныя асновы беларускай літаратурнай мовы ды ўстанавіць сталы правапіс.

Практыка жыцьця і прасьевечаная крытыка гадоў прызналі, што “усё найважнейшае зробена добра”. Правапіс усталіўся і мае за сабою некаторую традыцыю.

Але тая самая практика і крытыка паказалі на некаторыя пахібы, а нават, хоць толькі часткова, і паправілі іх.

Аўтар “Бел. грам. для школ” сам цяпер бачыць дужа выразна цэлую чараду яшчэ спрэчных пытанняў (у аканьні, у правапісе чужаземных слоў і інш...), бачыць патрэбу і магчымасць спрашчэння правапісу, але не бярэцца праводзіць якія-колечы паважнейшыя зъмены такім індывідуальна-партизанскім спосабам, накідаючы свой праект праз школьны падручнік. Гэта павяло-б толькі да шкоднага хаосу.

Рэформа правапісу, калі мае быць праведзена, мусіць быць праведзена ў цэласці ды ў сувязі з рэформай пісьма і пераглядам граматычных формаў (морфолёгія).

Адпаведныя праекты павінны быць апрацаванымі паасобнымі адзінкамі, але прайсці праз публічнае сіта грамадской і навуковай крытыкі перш, чым маюць быць уведзенымі ў жыцьцё аўторытэтам культурных устаноў. Бо тутака паспех, запраўды, можы быць людзём на съмех.

Горш за тое: непавязаныя, паасобныя зъмены “на лепшае” могуць заграмаздзіць і загарадзіць дарогу да запраўды *добрай* рэформы.

Дзеля гэтага аўтар устрymаўся ад увядзення і тых зъмен, якія прыняла “Акадэмічная Конфэрэнцыя па рэформе правапісу і азбуکі”, скліканая Інстытутам Беларускае Культуры 14 лістапада 1926 г. ў Менску.

Ёсьць над чым падумаць і папрацаваць, дык можна і трэба пачакаць, высыцярагаючыся, каб лепшия новыя дэталі, не псовалі больш-менш неблагога цэлага, якое ўжо існуе.

Цяперашнje выданье “Беларускай Граматыкі для школ” мае на ўвазе неадкладныя патрэбы беларускай школы і ўсіх тых многіх, што жадаюць вывучыць беларускую мову шляхом саманавучанья.

Гэтае выданье спаўна перароблена і значна пашырана ў параўнаньні да ўсіх папярэdnіх выданняў. Увесь матэрыял на два концэнтрычныя колы: “Першае кола” і “Другое кола”. Першае кола толькі *азнаймляе* вучня з граматычным матэрыялам, прывучае яго разъбірацца ў мове. Яно не звязвае ўвагі вучня на падрабязныя асаблівасці або точнае азначэнне

граматычных тэрмінаў, а на ўсё, можна сказаць, яшчэ паказвае пальцам: гэта - тое, гэна - тое; гэта - так, гэна - іначай...

Другое кола абыймае той самы матэрыял, толькі шырэй і ўводзіць вучня ў глыбейшы і больш падрабязны разбор. Тутака вучань *вывучае* тое, з чым пазнаёміцца папярэдні год у першым коле.

Бяручи гэты падручнік у рукі, вучань павінен быць ужо крыху азнаёмлены са сказам (дзейнік, выказынік...) і з часьцінамі мовы (паняцьце аб скланенъні, спражэнъні...), што можа быць зроблена вучыцелем без падручніка.

Матэрыял падзелены лекцыі такім спосабам, што пад літарай *A* знаходзяцца клясовы разбор і пытаныні, якія маюць прывясьці вучня да граматычных вывадаў (“правілаў”), памешчаных пад адпаведным параграфам. Пад літарай *B* знаходзіцца матэрыял для самастойнага апрацаваньяня вучняў (у клясе або дома, залежна ад магчымасці і патрэбы).

Падзел і расклад матэрыялу мае толькі аблягчыць працу вучыцеля, але зусім не змушае яго сълепа йсьці за гэтым раскладам. Наадварот: вучыцель ня раз змушаны будзе рабіць значныя зьмены ў падзеле матэрыялу, залежна ад разъвіцця і поступу вучняў. Вучыцель павінен да гэтага загадзя прыгатавіцца і добра вывучыць падручнік. У некаторых разох ён змушаны будзе сам знайсьці матэрыял для апрацаваньяня вучням, бо аўтар стараўся даваць самае неабходнае, каб не павялічыць залішне коштадуру.

Увагі і параграфы, азначаныя зоркаю (*) пры цыфры, назначаны больш для вучыцеля, як вучняў, і могуць быць с карысцю выяснены апошнім толькі пры адпаведна высокім роўні іх разъвіцьця і падгатоўкі.

Б. Т.

Grudziądz 13.VIII. 1928.

ЗЪМЕСТ.

Прадмова	
ПЕРШАЕ КОЛА	
§ 1. Знадворныя пачуцьці, прадмет	лекцыя 1
§ 2. Асаблівасыці прадметаў	лекцыя 2
§ 3. Ажыўленыя і не ажыўленыя прадметы	-
§ 4. Сказанае і пісанае слова	лекцыя 3
§ 5. Назовы прадметаў і асаблівасыцей	-
§ 6. Прадметнік	лекцыя 4
§ 7. Імя собскæе і агульнае	лекцыя 5
§ 8. Мужчынскі, жаноцкі і ніякі род	лекцыя 6
§ 9. Лік адзіночны і множны	-
§10. Пытанын к прадметнікам <i>хто</i> , або <i>што</i>	лекцыя 7
§11. Зъмена канчатка слоў прадметніка	-
§12. Скланеньне	лекцыя 8
§13. Прыметнік	лекцыя 11
§14. Згода прыметнікаў з прадметнікамі	лекцыя 12
§15. Імя лічэбнае або лічэбнік	лекцыя 13
§16. Род лічэбнікаў	лекцыя 14
§17. Займеннік	лекцыя 15
§18. Род займеннікаў	лекцыя 16
§19. Прыйклады скланеньня займеннікаў	лекцыя 17
§20. Дзеяслова	лекцыя 18
§21. Спражэньне	лекцыя 19
§22*. Розынца між дзеясловам і прыметнікам	лекцыя 20
§22. Лады: абвяшчальны, умоўны, загадны	-
§23. Неазначальнік	-
§24. Умоўны лад	лекцыя 21
§25. Трываńне	-
§26. Асаблівасыці асаблівасыцей	лекцыя 23
§27. Прыслоўе	лекцыя 24
§28. Часыціны мовы	-
§29. Словы самастойныя і несамастойныя	лекцыя 25
§30. Прадлог	лекцыя 26
§31. Зрастанье прадлога з словам	лекцыя 27
§32. Злучнік	лекцыя 28
§33*. Клічнік	лекцыя 29
§33. Сказ	лекцыя 31
§34. Сказы абвяшчальныя, пытальныя і клічныя	-
§35*. Дзейнік і выказынік	лекцыя 32
§35. Асноўныя і даданыя часыціны сказу	лекцыя 33
§36. Азначэньне	лекцыя 34
§37. Дапаўненіе	лекцыя 35
§38. Акалічнасьці	лекцыя 36
§39. Віды сказаў	лекцыя 37
§40. Просты і зложаны сказ	лекцыя 38
§41. Склад	лекцыя 39
§42. Націск	-
§43. Гукі галосныя і зычныя	лекцыя 40
§44. Літары і гукі. Азбука	лекцыя 41
§45. Гукі <i>ձ</i> і <i>ঝ</i>	-
§46. Лацініца	лекцыя 42

§47. Цьвёрдыя і мягкія зычныя	лекции 43
§48. Цьвёрдыя <i>p, жс, дж, ш</i> і <i>ч</i>	лекции 44
§49. Дзеканьне і цеканьне	-
§50. Дрыжэнъне галасавых струнаў	лекции 45
§51. Звонкія і галосныя зычныя	-
§52. Звонкія зычныя перад глухімі і на канцы слова	лекции 46
§53. Зъмягчэнъне <i>з, с, ц, дз</i>	лекции 47
§54. Аканьне	лекции 48
§55. Словы <i>не</i> і <i>без</i>	лекции 49
§56. Адмоўнае прыслоўе <i>не (ня)</i>	лекции 50

ДРУГОЕ КОЛА	
§ 1. Канчатак	лекция 1
§ 2. Аснова	-
§ 3. Зъмены у аснове	-
§ 4. Корань слова	лекция 2
§ 5. Устаўка (або суфікс)	лекция 3
§ 6. Прыстаўка (або прыфікс)	-
§ 7. Падзел слова	-
§ 8. Словы з двумя каранямі	-
§ 9. Устаўкі прадметнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў	лекция 4
§10. Прадметнік	лекция 5
§11. Парні лік	-
§12. Прадметнікі толькі адзіночнага або множнага ліку	-
§13. Род прадметніка	-
§14. Цьвёрдыя зычныя перад канчаткам	лекция 6
§15. Мягкія зычныя перад канчаткам	-
§16. Прадметнікі на <i>-й</i>	-
§17. Увагі аб розных канчатках	лекция 7
Узоры скланенъя II (ніякі род)	лекция 8
§18. Прадметнікі на <i>o (ё)</i>	-
§19. Увагі аб канчатках	-
§20. Скланенъне слоў вока, вуха і плечы	-
§21. Прадметнікі з устаўкаю <i>-ен, -ят, -ес</i>	лекция 9
§22. Прадметнікі з устаўкаю <i>-янін, -янін</i>	-
Узоры скланенъя III (жаноцкі род)	лекция 10
§23. Прадметнікі жаноцкага роду на <i>a (я)</i>	-
§24. Увагі аб канчатках прадметнікаў жан. роду	лекция 11
§25. Прадметнікі муж. роду на <i>a (я)</i>	-
§26. Прадметнікі жан. роду на зычны	лекция 12
§27. Увагі аб склонах	-
§28. Словы маци	-
§29. Вінавальны склон	лекция 13
§30. Прыметнікі	лекция 14
§31. Скарочаныя прыметнікі	лекция 15
§32. Ступені прыраўнаваньня	-
§33. Прыметнікі якасныя і прыналежныя	-
§34. Лічэбнік або імя лічэбнае	лекция 16
§35. Скланенъне лічэбнікаў	лекция 17
§36. Адзін, адна, адно	-
§37. Два, дзьве	-
§38. Пачынаючы ад пяцёх і трывцацёх	-
§39. Сорак, сто	-

§40.	Абое, двое, троє, чацьвёра	-
§41.	Дробавыя лічэнікі	-
§42.	Ужываньне абодва, абедзьве, абое	-
§43.	Займенынік	лекцыя 18
§44.	Узоры скланенія. Сябе	лекции 19
§45.	Сам, сама, само; той, тая, тое; увесь, уся, усё	-
§46.	Хто, што	-
§47.	Гэны, кожны, нашы, які, такі	-
§48.	Скарочаная форма	-
§49.	Дзеяслова	лекция 20
§50.	Асабовыя канчаткі	-
§51.	Дзеясловы першага і другога спражэнія	-
§52.	Узоры спражэнія	лекция 21
§53.	Цяперашні час. Другое спражэніе	-
§54.	Дзеясловы з займенынікам <i>ся</i>	-
§55.	Дзеясловы курыць, мыць, шыць, выць, рыць	-
§56.	Прошлы час	лекция 22
§57.	Запрошлы час	-
§58.	Будучны час	-
§59.	Прадбудучны час	-
§60.	Узоры спражэнія. Загадны лад	лекция 23
§61.	Умоўны лад	лекция 24
§62.	Станы	лекция 25
§63.	Дзеслоўны прыметнік, дзеяпрыметнік, дзеяпрыслоўе	лекция 26
§64.	Формы	-
§65.	Дзеясловы есьці, даць, быць	лекция 27
§66.	Прыслоўе	лекция 28
§67.	Акасьцяnelыя формы прыслоўя	-
§68.	Ступені прыраўнаванія	-
§69.	Прадлог	лекция 29
§70.	Злучнік	лекция 30
§71.	Напісаньне злучнікаў	-
§72.	Выклічнік	лекция 31
§73-97.	ПРАВАПІС	
§98-106.	СКАЗ	

ПЕРШАЕ КОЛА

Лекцыя 1.

- A. 1. Нашто нам служаць зрок, слух, смак, вошчуп?
2. Якімі часыцямі цела мы бачым, чуем, нюхаем, смакуем, ашчуп-ваем?
3. Што мы распазнаём зрокам, слухам, нюхам, смакам, вошчупам?

§ 1. Знадворныя пачуцьці, прадмет. Зрок, слух, нюх, смак і вошчуп даюць распазнаць, што нас акружает з надворнага съвету. Зрок, слух, нюх, смак, вошчуп называюцца **знадворнымі пачуцьцямі**. Усё, што падпадае пад зрок, слух, нюх, смак і вошчуп, называем **прадметамі**. Напрыклад: *чалавек, конь, дуб, выстрал, за-пах, салодкасьць, цяжар*.

УВАГА*. Прадметам лічым ня толькі тое, што беспасрэдна падпадае пад знадворнае пачуцьцё, але і ўсё тое, што можа быць прадметам увагі нашага разуму, калі аб гэтым гаворым, як аб прадмеце, напр.: а саблівасць, думка, дабрата і пад. Прадметы знадворных пачуцьцёў называюцца **прадметамі пачуцьцёвымі**. Прадметы нашай думкі, разуму называем **прадметамі разумовыми**.

- B. 1. Сколькі маеш знадворных пачуцьцёў і якія?
2. Назаві на аднаму прадмету на кожнае пачуцьцё.
3. Съпісаўши, падчыркні слова, што азначаюць прадметы.

КАБЗАР.

Ой вецер шуміць, ой вецер гудзе, а цераз поле чалавек ідзе! Ой полем ідзе і штось ён нясе, і хлопец яго за руку вядзе. Ой праз поле хлопец старца за руку вядзе! Які гэта старац з хлопцам ідзе? То кабзар ідзе і кобзу нясе, а хлопец за руку к вёсцы вядзе. У вёску прыйшоў, на прызбу сеў і ціха людзём съпяванку запеў. У круг людзі стаяць, на старца глядзяць, бо да душы бедным людзям запеў. Галавою добрым людзём кіўне, грудку старую шырока надзьме, у струны утне, слова дабярэ і песнью старую съвету пяе.

(K. Каганец)

Лекция 2.

- A. 1. Якое слова абазначае прадмет у такім сказе: *вострая каса зламалася?*
2. Што тут сказана аб касе?
3. Назаві колькі прадметаў, што знаходзяцца ў хаце, на вуліцы, у полі.
4. Што маюць супольнага вось такія прадметы:

a) малако	б) вугальле	в) клубок	г) алей
сънег	чарніла	яблык	вада
цукар	сажа	яйко	квас
д) сонца	е) камень	ж) нож	з) шпілька
месяц	мур	каса	шыла
лямпа	косыць	брывта	штык
і) сънег	к) агонь	л) цукар	м) пук
лёд	сонца	мёд	сена

5. Што супольнага маюць чалавек, жывеліна й расьціна? Ці яны кормяцца, растуць, паміраюць разам?

§2. Асаблівасці прадметаў. Усе, што можам заўважыць у прадметах і што можам аб іх сказаць, гэта - **асаблівасці прадметаў**, напрыклад: *востры, белы, чорны, круглы; сядзіць, ляціць, свеціць, грэе, колецца* і г.д.

§3. Ажыўленыя і неажыўленыя прадметы. Да ажыўленых прадметаў залічаем людзей, жывёліну і расьціну; да неажыўленых - рэчы і з'явішчы. Чалавек, дзяўчына, конь, куропатка; дуб, васілек, грыб - гэта прадметы ажыўленыя. Рэчы, як *стол, кніжка; з'явішчы, як дождж, бура, маланка* - прадметы неажыўленыя.

B. 1. Перапісаўши, падчыркні слова, што азначаюць асаблівасці прадметаў:

Дажджавая вада нясмачная. Селета год ураджайны. Маленькі Сыцепка чытае цікавую кніжку. Моцна сыпіць широкая рака. Ужо і халодная восень прышла. Золата і ў попеле відаць. Абміраюць на зіму і вужакі, і жабы, і яшчаркі. Дудар дудару дарма грае. Адзін хлеб прыедліў.

2. Перапісаўши, падчыркні прадметы ажыўленыя простай рыскай (_____), неажыўленыя пакручастай (~~~~~~).

НА ПРАДВЕСЬНЕ.

Рушыўся сънег. Зашумела вада. Раскаваліся рэкі ад лёду. Лынула вон зімавая вада. Сонца прыносіць цяпло і пагоду. Шумныя песні іграюць лясы.

Зморана трушанкай у хлявох адзываеца рыкам скацінка. Конікі ў стайнях іржасць пры жлабох. Бацян праляцеў над адрынкай. Будзіца посьле зімовага сну па хацінках люд працавіты; скоранька цягне саху, барану, глядзіць - шыны на колах ці зъбіты.

Лекцыя 3.

- A.
1. Аб гаворыща ў папярэдняй лекцыі?
 2. Як вас завуць па імені па прозвішчу?
 3. Ці ваша імя і вы самі гэта тое самае?
 4. Ці вы складаецца з гукаў, літараў?
 5. Ці ваша імя і прозвішча маюць цела?
 6. Якая розніца паміж намі і нашымі імёнамі, прозвішчамі?

§ 4. Мы самі і нашыя імёны і прозвішчы гэта зусім розныя рэчы. Мы жывём, ходзім, думаем, працуем. Імя і прозвішча - гэта толькі назоў. Калі мы іх скажам, то гэта будзе **сказанае слова**, гук, што пераймаецца слухам; калі-ж мы іх напішам, то гэта будзе **пісанае слова**, літары, што пераймаюцца зрокам.

7. Ці прадметы неажыўленыя маюць свае назовы?
8. Якія бачыш перад сабой прадметы, і як яны называюцца?
9. *Сонца* грэе, *vaslёк* пахне, *цукар* салодкі, а іхныя назовы ці грэюць, ці пахнуць, ці салодкія?
10. Ці асаблівасці прадметаў маюць свае назовы?

§ 5. Прадметы неажыўленыя маюць свае назовы: *сонца*, *цукар*, *стол*, *кніжка* і падоб. Асаблівасці прадметаў маюць таксама свае назовы, напрыклад:

грэе, пахне, саладзее, ламаецца
цёплы, пахкі, салодкі, ломкі.

- B. *Перапісаўши, падчыркні назовы прадметаў простай рысай (_____), назовы асаблівасцей пакручастай (~~~~~).*

Горы рэдка стаяць паасобку. Яны цягнуцца доўгімі хрыбцінамі то вышэй, то ніжэй. Паміж гор ляжаць далы, чарнеюць правалы. Густыя туманы поўзаюць па вузкіх горных праходах. Горы часта закрыты тучамі, і толькі ў ясныя дні здалёку віднеюцца сваімі сънегавымі белымі верхалінамі.

Шмат рэк пачынаеца ад сънягоў, каторыя растайваюць у горах. Яны ця-куць у ніз гаманлівымі ручаямі й вадаспадамі. Па дарозе падмываюць груды лёду й сънегу, каторыя часам абвалываюцца ды засыпаюць цэлыя вёскі.

Лекцыя 4.

A. Пакажы слова, што азначаюць назовы прадметаў:

ВЕРНЫ ПРЫЯЦЕЛЬ.

У аднаго селяніна быў вялікі сабака. Стад ён стады і ўжо не мог варта-ваць гаспадарскага добра. Не хацелася селяніну дарма карміць сабаку. Вось ён узяў з сабой вяроўку і камень ды пацягнуў сабаку да ракі.

Глядзіць на яго сабака разумнымі вачымі, быццам разумее, што думае гаспадар.

Сеў гаспадар з сабакам ў човен, ад'ехаў ад берагу і стад прывязваць камень сабацы да шыі. Пасля устаў і піхнуў нагой сабаку ў воду, ды з размаху й сам туды-ж уваліўся.

§ 6. Слова, што азначае імя або назоў прадмету, называецца **іменем прадметным**, або **прадметнікам**, напрыклад: *прыяцель, селянін, сабака, даб-ро, вяроўка, камень* і г.д.

B. *Перапісаўши, падчыркні прадметнікі:*

ВЕРНЫ ПРЫЯЦЕЛЬ (далейшы працяг).

Захліснула яго хвала, зусім ўжо пачаў тануць. Раптам чуе - нехта цягне яго. А гэта яго сабака. Камень адвязаўся, і ён кінуўся ратаваць свайго гаспадара. Схапіў зубамі за кашулю, выплыў зь ім да берагу і ледзь жывы расцягнуўся на беразе.

Заплакаў селянін, абняў сабаку, стала яму стыдна. Да саме съмерці карміў і даглядаў ён вернага свайго прыяцеля.

2. Напішы ад сабе пяць прыкладаў прадметнікаў.

ЛЕКЦЫЯ 5.

- A.**
1. Што такое *імя прадметнае*?
 2. Чаму яно так называецца?
 3. Што такое прадметнік?
 4. Якая розніца між такімі прадметнікамі: *хлапец* і *Янка*; *дзяўчына* і *Маня*; *места* і *Вільня*; *край* і *Беларусь*; *возера* і *Нарач*?

§ 7. Імя собскае і агульнае. Імя прадметнае можы быць або собскім: *Янка*, *Маня*, *Вільня*, *Беларусь*, *Нарач* і г.д. або агульным: *хлапец*, *дзяўчына*, *места*, *край*, *возера* і г.д. Собскае імя выдзяляе нейкую асабу або реч з іншых падобных. Імя собскае гэта собскасць не ўсіх хлапцоў, дзяўчат, не ўсіх гарадоў, краёў і вазёў, а толькі некаторых.

Імёны людзей і іх прозвішчы, назовы краёў, гарадоў і мясцовасцей, рэчак, гор і падобнае - гэта ўсё прадметнікі собскія і пішуцца з вялікай літары. Агульнае імя паказвае цэлы рад падобных рэчаў і пішацца з малой літары.

- Б.** *Перапісаўши, падчыркні прадметнікі агульныя простай рыскай, а прадметнікі собскія пакручастай:*

Не адзін Гаўрылка, што ў Полацку. Кепска, пане Грыгоры: што далей, таго - рай. Дняпро цячэ ў Чорнае мора. Заходняя Дзьвіна цячэ ў Балтыцкое мора, а Паўночная Дзьвіна - у Белае мора. Альпы - найвышэйшыя горы ў Эўропе. Аўдзей ўсё між людзей. Майстар з Міра: што цяў, то дзіра. Сьвіслач -рэчка невялічка. Язык да Кієва дапытавае. Зорка Марс - найбліжэйшая ад зямлі плянэта.

Лекцыя 6.

А. 1. Ці гавораць, напрыклад, так: *мая* стол, *твой* кніжка, *мая* вакно, *маё* шапка?

2. Як трэба сказаць у такіх разох?

3. Як трэба сказаці: *мой, мая* ці *маё* пры такіх прадметах:

брат, сват, конь, слонь, дуб, ясень, капыл, перанос?

сястра, свацыця, лісіца, трава, ягада, восень, сякера, бяды?

хлапчанё, цялё, малако, насенъне, долата, харство?

§ 8. Мужчынскі, жаночы і ніякі род. Калі да прадметніка можна прыставіць *мой, твой, гэтты*, то такі прадметнік лічыцца **мужчынскага роду**, напрыклад: *мой* брат, *твой* стол, *гэтты* конь. Калі можна прыставіць *мая, гэтая, тая*, то прадметнік **жаночага роду**, напрыклад: *мая* сястра, *тая* гаспадыня, *гэтая* хата. Калі можна прыставіць *маё, тваё*, то прадметнік **ніякага роду**: *маё* хлапчанё, пяро, гора і г.д.

4. Якая розыніца між такімі парамі слоў:

стол	вол	лямпа	бяды	вакно	здарэнъне	?
стали	валы	лямпы	беды	вокны	здарэнъні	

§ 9. Прадметнік можа мець два лікі: адзіночны і множны. Калі прадметнік азначае адзін прадмет, то гэта адзіночны лік: *стол, вол* і г.д.; калі-ж болей, то гэта множны лік: *стали, валы* і г.д.

Б. 1. *Перапісаўшы, падчыркні прадметнікі і абазнач зьверху пачатковымі літарамі, якога яны рода* (мужчынскі род - *м.р.*; жаночы род - *ж.р.*; ніякі род - *н.р.*).

У ВЫРАЙ.

Кончылася лета. Надышло лета. Пачынаюць ляцець птушкі ў вырай. Дарога ў вырай вельмі вялікая. Нашая ластавачка, напрыклад, пралятае дарогу да дзесяцёх тысяч міль. Шмат меншая дарога ў зязюлі і дразда. У гусей вырай недалёкі, а качак можна бачыць і ў зіму.

2. *Перапісаўшы, падчыркні прадметнікі і абазнач зьверху, якога яны ліку* (адзіночны лік - *адз.л.*; множны лік - *мн.л.*):

(Працяг). Якім птушкам трэбы далёка ляцець, тыя першыя зьбірающа ляцець. У пачатку восені яны ўжо ўсе павылятаюць. Астающа толькі: вароны, галкі, вераб'і, дзятлы ды яшчэ колькі лясных птушак.

Чаму адні птушкі пакідаюць нас на зіму, а іншыя застаюца? Кажуць, холаду баяцца. Але-ж вароны, вераб'і і дзятлы ўсё роўна птушкі, а вось зімуюць у нас. Ня холад, а голад гоніць ад нас нашых птушак.

ЛЕКЦЫЯ 7.

A. 1. Калі скажам, што слова *брат* адказвае на пытанне *хто?*, то на якое пытанье адказвае слова *стол, кніжка, пяро?*

2. Успомніць лекцыю аб прадметах ажыўленых і неажыўленых. Як мы кажам - *хто?* ці *што?* - на чалавека, вала, каня, птушку, камара, чарвяка?... А на дрэвы, краскі, травы? (напр. дуб, жыта, званец, баравік - *хто?* ці *што?*)

§ 10. Аб ажыўленых прадметах гаворым *хто*, аб неажыўленых *што*. Але ў мове (і ў граматыцы) расыціны залічаюцца да неажыўленых, і аб іх гаворыцца *што*. *Хто* гаворыцца толькі аб тых прадметах, што самыя “па сваёй волі” могуць зъмяняць сваё месца: чалавек і жывёліна.

3. На якія пытаньні адказваюць прадметнікі, калі кажам так:

кніжка ад брата	кніжкі ад братоў
кніжку даў брату	кніжкі даў братом
люблю брата	люблю братоў
узяў пяро з кніжкай	узяў пёры з кніжкамі
казаў аб кніжцы	казаў аб кніжках

}

?

4. Параўнай словы: брат, брата, брату, братам, браце; браты, братоў, братом, братамі, братох - і скажы, чым яны розніцца.

§ 11. Прадметнікі зъмяняюць канчатак слоў у адзіночным і множным ліку ў залежнасці ад розных пытаньняў такім спосабам:

пытанье	адзіночны лік	множны лік
1. хто, што (ёсьць?)	работнік, молат	работнікі, молаты
2. каго, чаго (няма?)	работніка, молата	работнікаў, малатаў
3. каму, чаму (даю?)	работніку, молату	работнікам, малатом
4. каго, што (віню?)	работніка, молата	работнікаў, малаты
5. кім, чым (твару?)	работнікам, молатам	работнікамі, малатамі
6. пры кім, пры чым?	работніку, молаце	работніках, малатох
7. клікучы, кажам:	работніча! молаце!	работнікі! молаты!

Б. Сьпісаўши, падчыркні прадметнікі і над кожным напіши пытанье, на якое адказвае дадзены прадметнік:

Жыве ў лесе заяц. Ніхто не баіцца зайца. Кепка жыць зайцу. Зайца ўсе крыйдзяць. Нават малых дзяцей не палохаюць зайцам. Затое шмат цікавых казак ёсьць пра зайца.

Зайцы зімою бялеюць. Тады не адрозьніш зайца ад сънегу. Галодна бывае зайцам узімку. Паляунічыя стралаюць зайцаў. Ваўкі жывяцца зайцамі. Ніхто не бядуе аб зайцах. Зайча, зайча! бедная доля твая!

Лекцыя 8.

- A. 1. Залежна ад якіх пытаньняў зъмяняюць свае канчаткі прадметнікі?
2. Ці канчаткі прадметнікаў зъмяняюцца таксама ў залежнасці ад ліку?
3. Ці прадметнік можа зъмяняць свой род таксама, як лік?

§ 12. Склоненне. Тая форма, якую прымае прадметнік у залежнасці ад пытаньняў, называецца **склонам**. Зъмена канчатку прадметнікаў у адзінчым і множным ліку па склонах называецца **склоненнем**.

Склонаў сем. Кожны з іх мае свой назоў. Вось назовы склонаў і прыклад склонення:

склоны	(пытаньні)	адз. лік.	множ. лік.
1. назоўны	хто? што?	брат, стол	браты, сталы
2. род	каго? чаго?	брата, стала	братоў, сталоў
3. давальны	каму? чаму?	брату, сталу	братом, сталом
4. вінавальны	каго? што?	брата, стол	братоў, сталы
5. творны	кім? чым?	братам, сталом	братамі, сталамі
6. месны	пры кім? пры чым?	браце,стале	братах,сталох
7. клічны		браце, стол!	брате, сталы

B. 1. Назовы склонаў і звязаныя з імі пытаньні навучыся напамяць па парадку.

2. Прасклоняй на пісьме прадметнікі: сват, конь, дуб, вада, зямля, вакно.

Парадак мае быць такі (як у § 12):

склон	адз. лік.	мн. лік.
1. Назоўны (хто?)	сват	сваты
2. Родны (каго?)	свата	сватоў і г. д.

УВАГА. Узоры склонення знайдзеши у “Другім коле”, лекцыі 6, 8, 10 і 12.

Лекцыя 9.

- A.**
1. Што такое прадметнік, або імя прадметнае?
 2. Што такое імя собскае, або прадметнік собскі?
 3. Што такое імя агульнае, або прадметнік агульны?
 4. Назаві колькі прадметнікаў собскіх і колькі агульных.
 5. Колькі ведаеш лікаў і якіх?
 6. Дай прыклады на лік адзіночны і множны.
 7. Што такое скланеньне? Пералічы склоны папарадку.
 8. Праскланяй такія прадметнікі: вол, пясок, дождж, канец, хвалько, брат, народ, страх, лось, локаць, конь, верабей, лой, абычай.
- B.** *Праскланяй на пісьме:* корч, купец, слонъ, сажанъ, каравай, вада, верацяно, неба.

УВАГА. У першым коле ня трэба каб вучні аддзялялі канчаткі ад асновы.

Лекцыя 10.

- A.** 1. Пералічы склоны папарадку.
2. Праскланяй такія прадметнікі: сяло, палена, плячо, мора; галава, каліна, рука, горка, зара, зямля, доля, косьць, рэч, кроў.
- B.** 1. *Праскланяй на пісьме*: калена, гора; трава, маліна, гары, злосьць, кісьля, печ.
2. *Перапісаўши, падчыркні прадметнікі і над кожным напіши склон і лік*:

АРАТАЮ.

Ары, ары, чалавеча, ары ад раннай зары да начнай пары! Сошку тваю ты нанова наладзь, лепиш каб было, чалавеча, араць; коніка-сябра свайго паганяй; хлеба скарынку з сабою вазьмі, чуць толькі съвет - ты з сахой выхадзі, постаць на полі сабе адвядзі, кідай барозны ты з краю ў край і родную песнью ціха съпявай.

Лекцыя 11.

A. 1. Успомніце лекцыю *аб асаблівасьцях прадметаў*.

2. Якія слова азначаюць асаблівасьці прадметаў, калі скажам так:

чорная хмара -	хмара чарнэе,	чарнела,	будзе чарнець
жоўтае збожжа -	збожжа жаўцее,	жаўцела,	будзе жаўцець
сівы волас -	волас сівее,	сівеў,	будзе сівець
стары чалавек -	чалавек старэе,	старэў,	будзе старэць
брахліввы сабака -	сабака брэша,	брахаў,	будзе брахаць
курная хата -	хата курыць,	курэла,	будзе курэць

3. Якая розніца паміж асаблівасьцямі: *чорны і чарнэе; жоўты і жаўцее; сівы і сівее; стары і старэе і г.д.?*

§ 13. Адныя асаблівасьці паказваюць нейкую прымету прадмета, незалежную ад часу: жоўты, чорны, сівы, стары, брахлівы, курны і г.д.

Другія асаблівасьці паказваюць, што прадмет нешта дзеець, або што з ім дзеецца: брэша, курыць, жаўцее і г.д. Такія асаблівасьці звязаны з часам: сабака брэша (*цяперашні час*); сабака брахаў (*прошлы час*); сабака будзе брахаць (*будучы час*).

Слова, што азначае не звязаную з часам асаблівасьць - прымету, называеца прыметнікам, або іменем прыметным, напр.: жоўты, чорны, брахлівы, добры, цяжкі і г.д.

Другія асаблівасьці паказваюць, што прадмет нешта дзеець, або што з ім нешта дзеецца: брэша, курыць, жаўцее і г.д. Такія асаблівасьці звязаны з часам: сабака брэша (*цяперашні час*); сабака брахаў (*прошлы час*); сабака будзе брахаць (*будучы час*).

Слова, што азначае асаблівасьць - дзеяньне, звязаную з часам, называеца дзеясловам, напр.: жаўцее, чарнэе, крычыць, сядзіць, сядзеў, будзе сядзець, сядзе, сядзь!, сеў-бы і г.д.

Б. *Съпісаўшы, падчыркні прыметнікі простай рыскай, а дзеяслou пакручастай.*

ЗІМА .

Прышла зіма халодная, нягодная зіма. Цярпі, зямелька родная: няма добра, няма! Прыцьмілася сонца яснае, прыціх шум баравы. На полі пустка страшная - ні збожжа, ні травы. Сынег белы мёртва съцелецца пасыцеляй грабавой. Сапе, шуміць мяцеліца, мяце сынег, як мятлой. Мароз, як кат бязжаласны, ў лёд рэчку закаваў, стральбой сваёй праклятаю ў лёт слабых птушак б'е, пры хаце і за хатаю спакою не дае.

Я. Купала.

Лекцыя 12.

А. 1. Да пададзеных прыметнікаў дадай прыметнікі паводле ўзору, адказваючы на пытаньні: які? якая? якое? чый? чыя? чыё?

касец:	які?	спраўны,	дужы,	вясёлы і г.д.
бяроза:	якая?	белая,	кудрявая і г.д.	
жалеза:	якое?	-//-	-//-	-//-
мех:	чый?	кавальскі,	дзядоўскі	-//-
піла:	чиа?	бацькаўская,	-//-	-//-
пяро:	чыё?	-//-	-//-	-//-

2. Ці можна сказаць так:

спраўная касец, або - бачу спраўнаму касцу
белы бярозка або - бачу белыя бярозку
залатая пяро, або - пішу залатых пяром.

3. Як трэбя зъмяніць прыметнікі, каб вышла правільна?

4. Праскланяй прадметнік разам з прыметнікам: добры сын, дужая рука, вострае пяро.

§ 14. Згода прыметнікаў з прадметнікамі. Прыметнікі зга-джаюць свой род, лік і склон з тымі прадметнікамі, да каторых адносяцца: цёп-лая шапка, цёплых шапак і г.д.

Б. 1. Праскланяй на пісьме: ясны дзень, цёмная ноч, круглае вакно (*узоры скланення прадметнікаў* гл. “Другое кола” лекцыя 14).

2. Перапісаўши, падчыркні прадметнікі:

У нашага свата харошая хата, печ яго маляваная, чэсьць яго каханая.
Высака стаіць яснае сонца. Жоўтае жытніе поле ціха калосьsem шуміць.
Сіняя хваля шуміць і бурліць. Ня шумі ты гэтак смутна, маладзенъкі колас!
Начлежнікі выбраў высокі сухі груд ды разлажылі агонь. Праляцела борзда лета,
наша съветлая пара. Лъеца Нёман паміж гораў, съветлы, чысты, як раса.
Сіняе неба стала яничэ сінейшае. Найсінейшае неба бывае на раніцы.

Лекцыя 13.

- A.**
1. Калі скажам так: *два ляжаць, два стаяць, пяты ходзіць, шосты носіць**, то на якія пытаньні адказваюць слова *два, пяты, шосты?*
 2. На якое пытаньне адказваюць слова: *чацьвёра, сямёра, сто, двое, троє, тысяча?*
 3. На якое пытаньне адказваюць слова: *першы, другі, трэці, дзесяты, дваццаты?*
 4. Каторы цяпер год?
- *) Загадка: чалавек і дзъверы.

§ 15. Імя лічэбнае або лічэбнік. Словы, што адказваюць на пытаньне *колькі? і каторы па парадку?* - называюща лічэбнікамі, або імем лічэбным.

Тыя лічэбнікі, што адказваюць на пытаньне *колькі?* называюща **колькаснымі:** адзін, два, тры і г.д.

Тыя лічэбнікі, што адказваюць на пытаньне *каторы па парадку?* называюща **парадкавымі:** першы, другі, трэці і г.д.

5. Вось табліца лічэбнікаў:

<i>лічэбнікі колькасныя</i>	<i>лічэбнікі парадкавыя</i>
1. адзін, адна, адно	першы, -ая, -ае
2. два, дзьве, два	другі, -ая, -ое
3. тры	трэці, -яя, -яе
4. чатыры	чацьверты, -ая, -ае
5. пяць	пяты, -//-, -//-
6. шэсць	шосты, -//-, -//-
7. сем	сёмы, -ая, -ае
8. восем	восьмы, -//-, -//-
9. дзевяць	дзевяты, -//-, -//-
10. дзесяць	дзесяты, -//-, -//-
11. адзінаццаць	адзінаццаты, -//-, -//-
12. дванаццаць	дванаццаты, -//-, -//-
13. трынаццаць	-//-, -//-, -//-
14. чатырнаццаць	-//-, -//-, -//-
15. пятнаццаць	-//-, -//-, -//-
16. шаснаццаць	-//-, -//-, -//-
17. семнаццаць	-//-, -//-, -//-
18. вясеннаццаць	-//-, -//-, -//-
19. дзевятнаццаць	-//-, -//-, -//-
20. дваццаць	дваццаты, -//-, -//-
21. дваццаць першы	дваццаць першы, -//-, -//-
30. трыццаць	trysццаты, -//-, -//-
40. сорак	саракавы, -//-, -//-

50. пяцьдзесят	пяцьдзесяты,	-//-,	-//-
60. шэсцьдзесят	шэсцьдзесяты,	-//-,	-//-
70. семдзесят	-//-,	-//-,	-//-
80. восемдзесят	-//-,	-//-,	-//-
90. дзевяцьдзесят	-//-,	-//-,	-//-
100. сто	соты,	-//-,	-//-
101. сто адзін	сто першы,	-//-,	-//-
200. дзьвесіце	двухсоты,	-//-,	-//-
300. трыста	трохсоты,	-//-,	-//-
400. чатырыста	чатырохсоты,	-//-,	-//-
500. пяцьсот	пяцьсоты,	-//-,	-//-
600. шэсцьсот	шэсцьсоты,	-//-,	-//-
700. семсот	семсоты,	-//-,	-//-
800. восемсот	восемсоты,	-//-,	-//-
900. дзевяцьсот	дзевяцьсоты,	-//-,	-//-
1000. тысяча	тысячны,	-//-,	-//-
2000. дзьве тысячи	двутысячны,	-//-,	-//-
1000000. міліён	міліённы,	-//-,	-//-

Б. 1. Перапісаць табліцу лічэбнікаў, дапаўняючы прапушчанымі парадкамі (ад 13 да 19 і ад 60 да 90).

2. Напісаць славамі: 1848, 1905, 1914, 1917, 1927; 1812-ы, 1831-ы, 1863-и.

Лекцыя 14.

- A.** 1. Прыгледзься да табліцы лічэбнікаў і скажы, якія з іх маюць род, а якія не.
2. Ці лічэбнікі скланяюцца? Якія лічэбнікі скланяюцца падобна да прыметнікаў, а якія падобна да прадметнікаў?
3. Праскланяй: *пяты нумар, пяць гавеу, сто гадоу.*

§ 16. Род могуць зъмяняць толькі парадкавыя лічэбнікі, а з колькасных адзін, -а, -о і два, дзве, два.

Парадкавыя лічэбнікі зусім падобныя да прыметнікаў і скланяюцца таксама, як прыметнікі. Колькасныя роду не зъмяняюць і скланяюцца падобна да прадметнікаў. (*Узоры скланення лічэбнікаў* глядзі “Другое кола” лекцыя 17).

Б. *Перапісаўши, падчыркні* колькасныя лічэбнікі простай рыскай, а парадкавыя пакручастай:

На гару чацвёра цягнуць, а з гары адзін сапхне. Адно кажа - зіма, другое - лета, а трэцяе - а мне ўсё роўна (сані, калёсы і конь). Слонь можа насяць пяць-дзесят, шэсць-дзесят і нават сто пудоў цяжару. Янка Купала радзіўся ў адным годзе з Якубам Коласам - у тысяча восемсот восемдзесят другім годзе. Ёсць мясцовасці, дзе бывае дзвесце дажджовых дзён на год. Пад адным брылём чатыры браты (стол). Аднаго бацькі, аднае маткі ня роўныя бываюць дзіцяткі. Адзін з сошкай, а сямёра з ложкай. У тыдні сем дзён.

Лекцыя 15.

A. 1. Зьвярнуць ўвагу на слова, друкаваныя курсівам:

Хадзіў ці доўга ён, ці мала, ды толькі нешта адзін раз бяда ў бару яго спаткала... Во як казаў нам *сам* Тарас. *Nіхто* з дамашніх не згадае, чым рэчка Костуся займае, *якая іх* звязала сіла, і чым яна так хлопцу міла. *Які* сакавік, *такі* красавік. На ўсё сяло адзін вол і *той* гол. На вайну *ты* паедзеш.

2. На якія пытаныні адказваюць слова: *я, ты, ён, яна, яно, ніхто, сам?*
3. На якія пытаныні адказваюць слова: *той, такі, які?*
4. Ці слова *я, ты, ён, сам, хто* самы сабой называюць нейкі прадмет?
5. Ці слова *той, такі, гэтвы* самы сабой называюць нейкую прымету?

§ 17. Займеннік. Словы *я, ты, ён, хто, што, нехта, нешта, сам* і падобныя, хоць і адказваюць на пытаныне *хто? што?*, але самы не называюць аніякага прадмету, а таму ня лічацца прадметнікамі. Гэтыя слова толькі паказваюць на прадмет, яны стаяць заместа імені прадметнага. Вось, напрыклад, у першым прыкладзе заместа імені прадметніка “Тарас” ужыта *ён, яго, сам*. Каб ня было сказана, што гэта “Тарас”, то мы б і ня ведалі-б, аб кім іменна гутарка.

Словы *мой, твой, свой, такі, які, увесы, кожны, чый, каторы* і падобны да прыметнікаў або да лічнікаў, але ані прыметы, ані лічбы не азначаюць, а ўжываюцца заместа імені прыметнага або лічэbnага.

Словы, што ўжываюцца заместа імені прадметнага, прыметнага, або лічэbnага, называюцца **займеннікамі**.

Б. *Съпісаўши, падчыркнуць займеннікі: што заместа імені прадметнага - простай рыскай; што заместа імені прыметнага - пакручастаю.*

Як хто хоча, так па свайму гору плача. Не за што скажаць аці, калі няма чаго ў рот узяці. Прылажыце руку да левага боку вашае грудзіны і вы пачуеце, як б'еца ваша сэрца: гэта сэрца разганяе кроў па ўсім нашым целе. На кім скрупіца, а на кім зъмелецца. На гэтае лета добра і гэта. На сваім кані, як хачу, скачу. На што нам тыя пісталеты, калі страляць ня ўмеем? Па мне хоць воўк сабе траву еш. Якое дзерава, такі й клін. Ня ўвесы съвет, што ў ваконцы.

Лекцыя 16.

- A.**
1. Што такое займеньнік? Якія ведаем займеньнікі?
 2. Якія займеньнікі зъмяняюць род, а якія не?
 3. Праскланяй: я, ты, ён, яна, яно; хто, што, мой, мая, маё.

§ 18. Тыя займеньнікі, што падобныя да прыметнікаў, зъмяняюцца ў родае, напр.: мой, мая, маё; такі, такая, такое.

Займеньнікі **я, мы** называюцца займеньнікамі **першай асобы**.

Займеньнікі **ты, вы** называюцца займеньнікамі **другой асобы**.

Займеньнікі: **ён, яна, яно, яны** называюцца займеньнікамі **трэцяй асобы**.

Усе займеньнікі скланяюцца. Узоры скланення займеньнікаў пададзены ў наступнай лекцыі.

Б. *Паданыя займеньнікі перапішы ва ўсіх трох радох (калі маюць):*

я, ты, ён, мы, вы, яны;
мой, твой, свой, нашы, вашы, іхны;
гэты, гэны, той, такі, гэткі;
хто, што, які, каторы, чый;
увесь, усякі, усялякі, кожны, сам, самы;
нешта, нешта, неякі (нейкі), нечый, хтось, хтосьці, неякісь, чыйсь;
ніхто, нішто, нічый, ніякі, ніводны.

Перапісаўши, падчыркні займеньні падобныя да прадметнікаў простай рыскай, падобныя да прыметнікаў пакручастай, падобныя да лічэнікаў двумя простымі.

Лекцыя 17.

§ 19. Прыклады скланення займеннікаў:

a)	адзіночны лік:				множны лік:		
Н.	я	ты	ён	яна	мы	вы	яны
Р.	мяне	цябе	яго	яе	нас	вас	іх
Д.	мне	табе	яму	ей	нам	вам	ім
В.	мяне	цябе	яго	яе	нас	вас	іх
Т.	мной(ю)	табой(ю)	ім	ёй(ю)	намі	вамі	імі
М.	мне	табе	ім	ёй	нас	вас	іх

б)	адзіночны лік:			множны лік:		
Н.	мой	мая	маё	мае		
Р.	майго	маей	майго	маіх		
Д.	майму	маёй	майм	маім		
В.	як Н або Р	майму	маё	як Н або Р		
Т.	маім	маё	маім	маймі		
М.	маім	маёй	маім	маіх		

для усіх
трох радоў

Б. Праскланяй на пісьме ва ўсіх трох радох займеннікі: я, ты, ён; твой, свой, чый, той.

УВАГА. Узоры скланення іншых займеннікаў дадзены ў другой часцы граматыкі (лекцыя 19).

Лекцыя 18.

A. 1. Да пададзеных прадметнікаў дадай адказ на пытаньне: *што робіць прадмет? або што з ім дзеецца?* такім спосабам:

вучань	-	<i>што робіць?</i>	-	піша, чытае
вучыцель	-	<i>што робіць?</i>	-	-//-
коњ	-	-//-	-	-//-
вецер	-	-//-	-	-//-
краска	-	<i>што з ей дзеецца?</i>	-	красуе, вяне...
дуб	-	<i>што з ім дзеецца?</i>	-	-//-
дождж	-	-//-	-	-//-

§ 20. Дзеяслова. Слова, што адказвае на пытаньне *што робіць прадмет (што дзеець)?*, называеца дзеясловам, напрыклад: *піша, чытае, вяне, красуе, сядзіць, ідзе і падоб.*

2. Успомні лекцыю аб асаблівасцях прадмету і скажы, якую асаблівасць азначае дзеяслова, а якую прыметнік. (Гл. лекцыю 11 § 12).

Ціха на зямлю спускаеца ноч. Усё заціхае. Птушкі перасталі сьпяваць і дрэмлюць на сваіх седалах. Край неба, дзе зашло сонца, блішчыць чырвоную стужскаю. Тонкія лёгкія хмаркі ахварбаваліся ў залаты цьвет. Белаватаю пялёнкай уздымаеца туман над лугамі. Цемната ўсё гусцее і гусьцее ды закрывае ад вачэй і поле, лес. Узышла ўжо першая зорка. Кажсаны вылецелі з сваіх месц, дзе яны сядзелі ўвесь дзень. На балоце закракталі жабы. За лесам ясьннее: гэта круглы месяц запаліў ліхтарык і съвеціць над чорнаю зямлёю. Тухнуць агні, і вёска заціхае.

Лекцыя 19.

A. 1. Якая розніца між такімі сказамі:

агонь гаручы і	{	агонь гарэў... (прошлы час)
		агонь гарыць... (цяперашні час)
		агонь будзе гарэць, загарыць (будучы час)

2. Якая галоўная розніца між прыметнікамі і дзеясловам па значэнні (па сэньсে)?

3. Звяжы (спражы) дзеяслова з займеннікамі першай, другой і трэцяй асобы ў адзіночным і множным ліку:

адзін. лік:	1 асoba	я	пішу;	множны лік:	мы	пішам
	2 асoba	ты		вы
	3 асoba	{ ён яна яно }		яны

4. Зрабі тое самае ў прошлым і будучным часе: я пісаў, ты пісаў і г.д.; я буду пісаць, ты будзеш пісаць і г.д.; я напішу, ты напішаш і г.д.

§ 21. Спраженьне. Дзеяслова зъмяняеца ў часе, ліку і асобе. Такая зъмена называеца спражэннем.

Часоў - тры: цяперашні, прошлы і будучны, напрыклад:

цяперашні час:	я пішу,	—
прошлы час:	я пісаў,	я напісаў
будучы час:	я буду пісаць,	я напішу

Лікі - два: адзіночны і множны, напрыклад:

адзіночны:	я пішу;	ты пішаш;	ён, яно піша
множны:	мы пішам,	вы пішаце,	яны пішуць.

Асобы - тры: першая, другая і трэцяя, напрыклад:

1. першая:	я пішу, мы пішам, я напісаў, я напішу і г.д.
2. другая:	ты пішаш, вы пішаце, ты напішаш і г.д.
3. трэцяя:	ён, яна, яно піша; яны пішуць і г.д.

§ 22.*) Галоўная розніца між дзеясловам і прыметнікам тая, што дзеяслова абазначае асаблівасць прадмету зъменную і залежную ад часу. Прыметнік-жа азначае асаблівасць незалежна ад часу. Напрыклад: гарыць і гаручы; сівец і сівы... Гэта розніца па значэнні (па сэньсে). Па форме розніца тая, што прыметнік скланяеца, а дзеяслова спрагаеца.

Б. 1. *Съпісаўшы, падчыркні дзеясловы і зьверху надпіши час пачатковымі літарамі* (цяперашні час - цяп.ч.; будучы час - буд.ч.):

Вязала жанчына на полі ячмень. Надышла хмара, загрымела. Бачыць яна, што да дажджу адна ня ўправіца. “Паклічу куму”, падумала яна. А кума ўжо ўправілася з сваёю работай ды йшла дадому. “Памажы мне, галубка, звязаць ячмень!” напрасіла яна. – “Калі-ж, кума, жыбулькі надта колюца”, адказала кума. А ўзімку прыходзіць яна да кумы ды кажа: “Дай мне, кумка, муки на аладкі!” – “Прышла кумка, па муку, а жыбулька - за руку!” адказала тая.

Лекцыя 20.

A. 1. Праспрагаць дзеясловы *рабіць*, *хадзіць*, *мець* такім спосабам:

	цяпер. час		прош. час		будучы час	
	адз. л.	мн. л.	адз. л.	мн. л.	адз. л.	мн. л.
1	я раблю	мы робім	я рабіў, -ла	мы рабілі	я буду рабіць	мы будзем рабіць
2	ты робіш	вы робіце	ты рабіў, -ла	вы рабілі	ты будзеш рабіць	вы будзеце рабіць
3	ён яна яно} робіць	яны робяць	ён рабіў яна рабіла яно рабіла	яны рабілі	ён яна яно} будзе рабіць	яны будуць рабіць

2. Пакажы дзеясловы ў такіх сказах: *хадзіў ты ў полі, як гуляў на волі.*
Хадзіў бы ты ў полі, каб быў на волі. Хадзі ты ў полі, як будзеши на волі.

3. Чым яны розняцца міжы сабою?

§ 22. Лады: абвяшчальны, умоўны і загадны. Пры спражэнні дзеяслова можа зъмяняцца на трэй лады: **абвяшчальны, умоўны і загадны.**

Абвяшчальны лад “абвяшчае”, што было, што ёсьць, што будзе: *хадзіў, хаджу, буду хадзіць; пайшоў, пайду* і г.д.

Загадны лад выражает “загад” або просьбу, покліч, прасьцярогу ці што падобнае: *нясі, зьмілуйся, бараніце, не паваліся, няхай жыве! няхай жывуць!* і г.д.

Умоўны лад паказвае, што дзеяньне залежыць ад нейкай умовы: *я зрабіў бы, пайшоў-бы* і г.д. (*каб хацеў, каб мог...*).

4. Пакажэце слова, што адказваюць на пытаньне *што рабіць?*:

Эх, кіньце крыўдаю карміцца! Чаму-ж нам ня пець, чаму не гудзець. Калі-ж ты забабонамі пакінеш нас карміць, над роднымі загонамі пяцлю крутую віць?

§ 23. Неазначальнік. Такія формы, як рабіць, карміць, карміцца, пець, магчы, сячы, ісьці і падобн. (на пытаньне *што рабіць?*) называюцца **неазначальнікам**. Яны “не азначаюць” ні часу, ні ліку, ні асобы, а толькі *называюць* само дзеяньне ці стан прадмету.

Побач з формамі на *-ць* ужываюцца і формы на *-ци*: *лётаци, ламаці, хадзіці, задумаціся, паваліціся* і г.д.

Б. Перапісаць і зверху скарочана азначыць лад дзеяслова.

Дзе араты плача, там жняя скача. Кожнаму знайшлася-б праца. Што па-сееце, то й сажнелеце. Ну да бядзе не дапаможса. Зазывіні ты, як звон, і удар, як пярун, песня наша, як воля, магучая! Хай крыўдзіцель дрыжыць, як падбіты каршун, хай нясуцца ў свет рэхі грымучыя! Каб даў-бы, то і меў-бы. Эх, трэба ўчыць яшчэ вас многа, як свайго брата шанаваць.

Лекцыя 21.

А. 1. Праспрагай у загадным і ўмоўным ладзе паводле далучанага ўзору: *малаціць, шанаваць, ударыць, дрыжсаць*.

Загадны лад.		Умоўны лад.	
<i>Адз. лік</i>	<i>Мн. лік</i>	<i>Адз. лік</i>	<i>Мн. лік</i>
1 ас. (няма)	малаціма!	я малаціў-бы	мы малацілі-б
2 ас. малаці!	малаціце!	ты малаціў-бы	вы малацілі-б
3 ас. хай ён, яна, яно малоціць!	хай яны малоціяць!	{ ён малаціў-бы яна малаціла-б яно малаціла-б	яны малацілі-б

§24. Умоўны лад дастанем, прыставішы дапаможнаю частку *-бы* або *-б* да прошлага часу: *я пашоў-бы, зрабіў бы, яна пашла-б, яно пашло-б* і г.д.

2. Праспрагай у цяперашнім часе: *ламаць, глядзець, паліць*.
3. Ці можна ўтварыць цяперашні час ад *зламіць, угледзіць, спаліць?*
4. Якая розніца ў значэнні паміж *ламаць* і *зламаць*, *глядзець* і *угледзець*, *паліць* і *спаліць?* Дай прыклады дзеясловаў падобных да *ламаць* і падобных да *зламаць*.
5. Як будзе будучны час ад *ламаць, глядзець, паліць і зламаць, угледзіць, спаліць?*

§ 25. Трыванье. Дзеясловы бываюць двух трыванняў: **закончанага і незакончанага**. Закончанае адказвае на пытанье *што зрабіць?* (*зламаць, угледзіць, запаліць*); незакончанае - на пытанье *што рабіць?* (*ламаць, глядзець, паліць*).

Закончанае трыванье ня мае цяперашняга часу, а будучы час мае прости (*зламаю, угледжу, спалю* і г.д.); незакончанае трыванье мае цяперашні час (*ламаю, гляджу* і г.д.), а будучы час зложаны (*буду ламаць, буду глядзець і г.д.*).

Б. *Перапісаўши верш, выпісаць па парадку ўсе дзеясловы, а побач кожнага азначыць ягоную форму і неазначальнік такім спосабам:*

Загаснуць - буд.ч.; 3 ас. мн. л.; апав. лад; законч. трыв.; неазначальнік - *загаснуць*.

Загіне - буд.ч.; 3 ас. адз. л.; апав. л.; законч. трыв.; неазн. - *загінуць*.

Коні скачуць. Дзын-дзын-дзын! Гучны звон нясецца і далёка між раёнін ціхім жалем лъецца. Ціхне, глухне гэты звон, ускочыўшы ў гаёчак, усё слабее, ціхне ён, кволы галасочак. Вось і тройкі ня відаць, праняслась стралою, і

званочка ня чуваць, плачу пад дугою. Толькі пыл трубою курыць над дарогай бітай; поле ціхае глядзіць, сіратой забытай. І пытае ціш яго поглядам, здаецца: хто праехаў і чаго і куды нясецца? І ня будзе знаць, стралой куды тройка скача, і зва ночак пад дугой чаго ціха плача.

(Тройка - Я.Колас).

Лекцыя 22 (паўторная).

A. 1. Пакажы дзеясловы і ад кожнага назаві неазначальнік:

Ідуць касцы, зьвіняць іх косы, вітаюць буйныя іх росы, а краскі ніжай гнуць галовы, пачуўшы косак звон сталёвы. Касцы ідуць то грамадою, то шнурам цягнуць, чарадою, то па-асобку, то па пары; ідуць касцы, ідуць, як хмары, і лъецца съмех іх разудалы, як веснавыя перавалы. Гаворка, шум і коняў ржанне - касьбы вясёлае вітанье.

(“Новая зямля” - Я.Колас.)

2. Што мае супольнага дзеяслова з прыметнікам і чым адно ад другога розыніцца?

3. Якія лады мае дзеяслова? Што такое спражэнье? Што такое неазначальнік? Чым розыніцца закончанае трыванье ад незакончанага?

Б. *Перапісаўши, зрабіць разбор дзеясловаў, як у лекцыі 21-ай:*

Касцы, ваякі ціхай справы, выходзяць з косамі на пляцы, і на палоскі верставыя кла-дуцца коскі іх крывыя. Пайшлі праверкі і памеры, каб больш мець пэўнасці і веры, і каб ня вышла перакосу, і не зайсьці ў чыю палосу, бо будзе крыку, будзе сваркі, - няхай лепш цэлы будуць каркі. Эх, час касьбы, вясёлы час! і я ім цешыўся ня раз, і з таго часу па сягоныя мне сонца сьвеціць Наднямонье. Касцы рассыпалісь па гаку, як-бы ідуць яны ў атаку, і жыва менцяць свае косы; і ткуцца здольныя палосы, лажацца роўнымі радамі; а за касцом двама сълядамі адбіткі ног яго кладуцца, а косы сьвішчуць і съмяюцца.

(“Новая зямля” - Я.Колас.)

Лекцыя 23.

А. 1. У пададзеных прыкладах зьвярні ўвагу на слова, друкаваныя курсывам, і адкажы, да якіх слоў яны адносяща:

Яснае сонейка съвеціць. Сонейка съвеціць ясна. На небе съвеціць бледны месяц. На небе бледна съвеціць месяц. Павеяў лёгкі вецирок. Вецирок лёгка павеяў. Зводдаль глуха прагрымеў гром. Глухі гром загрымеў воддаль. Запанавала страшэнная цішыня. Запанавала страшэнна паважная цішыня.

2. Што азначаюць слова: *ясна*, *бледна*, *лёгка* і *падобныя* - ці прадметы, ці асаблівасці? Ці асаблівасці прадметаў, ці асаблівасці асаблівасцей?

§ 26. Асаблівасці асаблівасцяў. Прыметнікі і дзеясловы азначаюць асаблівасці прадметаў. Да прыметнікаў і дзеясловаў могуць аднасіцца слова, каторыя азначаюць асаблівасці асаблівасцей, напрыклад: *страшна* грыміць, *страшна* грымучы, *ясна* съвеціць, *дужа* съветлы і г.д.

3. Да пададзеных прыкладаў дадай слова, што азначаюць асаблівасці асаблівасцей на пытаньне *як?*

сонца съвеціць	як?	ясна;	каваль умелы	як?	вельмі;
дзеці гуляюць	як?	?	хлопец лянівы	як?	?
лес шуміць	як?	?	вецер вые	як?	?

Б. Перапісаўши, падчыркні слова, што азначаюць асаблівасці асаблівасцей.

Нудна час сплывае ў няволі. Вялікія рэчкі ціха плаваюць. Найчасцей блудзіць, хто лёг-ка судзіць. Ноч была дужа цёплая. У широкіх палёх серад збожжаса дыхаюць грудзі неяк сва-бодна і вельмі глыбака. Асёл так ішыра ўчыцца ўмеў, што кніжскі ўсе, як сена, зьеў. Плыве шумліва бяседа вольная. Зайграй ты съмялей, весялей. Сыплюцца краплічаста і дробна, ціха па стрэсе бубняць. Цёмная ночка, ночка гухая цягнецца доўга, як год. Вецер дажджлівы панура съпявае, жаласна съвішча праз плот.

Лекцыя 24.

A. 1. Пакажы слова, што азначаюць асаблівасьці асаблівасьцей:

Густа жыта маладое поле ўсё пакрыла; расьце добра і прыгожа ажно глянуць міла. Зоры далёкія, зоры бліскучыя ціха гараша над зямлёр. А яна пад той шумок сыпіць салодка вельмі.

§ 27. Прыслоўе. Слова, што азначае асаблівасьць асаблівасьці, называюцца прыслоўем, напр.: *ясна, добра, густа, часта, вельмі, так, неяк* і падобныя.

Прыслоўе найчасьцей адносіцца да дзеяслова: расьце *добра*, глянуць *міла* і г.д. Радзей прыслоўе адносіцца да прыметніка: *дужа добры, вельмі благі, страшэнна вялізны*. Бывае і так, што адно прыслоўе адносіцца да другога, напр.: жыта ўзышло *дужа добра*; асёл *так ічыра* ўчышца ўмеў.

§ 28. Часьціны мовы. Дагэтуль мы пазнаёміліся з прадметнікам, прыметнікам, лічэнікам, дзеясловам і прыслоўем. З іх, галоўным чынам, складаецца наша мова; яны называюцца часьцінамі мовы. Аб іншых часьцінах мовы - далей.

Б. *Перапісаўши, падчыркні прыслоўі, што адносяцца да дзеяслова, адной рыскай, што адносяцца да прыметніка - двумя, што да прыслоўя - пакручастай.*

Запраўды, так гавора важна і песнью так пяе працяжна. Дружна станем, як съцяна. За гарою ціха-ціха песні заміраюць. Конік, сошка і аратай мерна йдуць паволі. Цяжка, цяжка дастаешся ты, кавалак хлеба! Зрэдка ветрык чуць прыметна скулься ціха набягае. У хаце ціха, наваі жутка. Усюды стала нейк пужліва і трывожна-баязліва. Спіць Гануля ціха, роўна. Максім старанна аглядаў сляды нядайнай кражы ў яго абходзе.

УВАГА. Прыслоўі, якія трудней распазнаць, надрукованы курсивам. Наогул-жыс трэба памятаць, што памятаць, што прыслоўе - гэта нязменная часьціна мовы: яно ані скланаеца, ані спрагаеца.

Лекцыя 25.

А. 1. Што азначаюць такія слова: **і, а, на, ад, да, з, без, цераз, пад, над?** Ці яны азначаюць прадмет, ці асаблівасьць прадмету, ці асаблівасьці асаблівасьцяў?

2. Вось такія слова: вучань, здарэнне, белы, вясёлы, тры, сто, я, мой, едзе, съвеціць і г.д. - ці маюць самастойнае значэнне і што азначаюць?

§ 29. Усе слова можна падзяліць на дзьве клясы: **самастойныя** і **несамастойныя**. Самастойныя паказваюць прадмет, асаблівасьці прадмету або асаблівасьці асаблівасьцей. Да самастойных належаць прадметнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслова, прыслоўе. Несамастойныя часціны не азначаюць ані прадмету, ані асаблівасьцей; яны служаць толькі для таго, каб злучаць і звязываць самастойныя часціны між сабою.

Б. Перапісаўши, падчыркні несамастойныя слова:

Чайка наскочыла на камень. Прыйшла чапля ў госьці к жураўлю. Рыбакі ад'ехалі ад берагу. Паднялося сонца над лесам. Дзеци жывуць пры бацькох. На стральца і зьевер бяжысьць. Найшла каса на камень. Болей слухай, а меней гавары. Абы бяда, а шыя будзе. Гара з гарою ня сходзіцца, а чалавек з чалавекам назаўсёды. І без пана ведама, што ў нядзелю съята. Глухі не дачуе, дык прыложыць. Ня зыч ліха другому, каб не давялося самому.

Лекцыя 26.

A. 1. Зьвярні ўвагу на слова, друкаваныя курсывам:

Прыйшла чапля у госьці *к* жураўлю. Ліс дабраўся *да* курэй. Найшла каса *на* камень. Паднялося сонца *над* лесам. Дзеци сядзелі *пад* дубам. Рыбакі *ад'ехалі* *ад* берагу. Селянін паехаў *у* лес *на* дровы. Сабака стаяў *перед* гаспадаром. Няма торгу *бяз* звадкі.

Адкажы: ці гэтыя слова самастойныя , ці не?

2. Ці можна сказаць, напрыклад, так: ліс дабраўся *да* *курам*, найшла каса *на* *каменем* і падобна?

§ 30. Прадлог. Такія несамастойныя слова , як **ад, да, на, над, пад, к, цераз, перад, праз, прад, у, па, за, аб** і падобныя называюцца **прадлогамі**. Яны знаходзяцца прад скланяным словам і кіруюць яго склонам (паложаны прад - *прадлог*).

Калі прадлог кіруе склонам, то лічыцца асобным словам і пішацца асобна. Каб даведацца, ці прадлог кіруе склонам, трэба паставіць адпаведнае пытаныне такім спосабам: Найшла каса (*на* што?) *на* камень. Дзеци жывуць (*пры* кім?) *пры* бацькох.

Калі-ж прадлог так прырос да скланялага слова (прадметніка або прыметніка), што не кіруе яго склонам, то тады такога пытаныня паставіць нельга, і прадлог пішацца разам, напр.: *насеньне, прадлог, дапамога, запіска*. Тутака слова без прадлога або зъмяняе сэнс, або зусім траціць яго.

З дзеясловам прадлог творыць адно слова і пішацца разам: *паехаць, дабрацца, узяцца, прадлажыць* і г.д.

B. *Перапісваючы, пастаў *перед* прадлогам адпаведныя пытаныні, як паказа-на ў § 30:*

Мы ўвайшли ў хату. Кола наехала на камень. Голуб кружыўся над хатай. Мы дайшли да хаты праз гадзіну. Сонца зайшло за гару. Цесьля зваліўся з страхі. Падскочыў аж пад столъ. З касой пагоды ня ждуць. З плеч ды ў печ. Ты ад варот, а ён цераз плот. Шалённая муха укусіла за вуха. На галодны зуб добра й гэта. Над першым арлом і сарока з калом. Наняўся, як прадаўся. Тады маю, як ў руках трymаю. Адважны не байцца няудачы. У лені баляць калені.

Лекцыя 27.

А. 1. Зьвярні ўвагу на прадлогі ў словах, друкаваных курсывам: Стол засцілаеца *настольнікам*. У засценку няма школы. *Прывычка* другая натура. Трэба спыніць *спрэчкі*. *Прыдакучыла* жураўлю жыць аднаму.

Ці ў гэтых словах бяз зъмены значэння можна аддзяліць прадлог?

§ 31. Шмат у якіх разох прадлог так цесна зросцяся з словам, што слова без яго зъмяняе або зусім траціць сваё значэнне: *падарожны*, *настольнік*, *прывычка*, *пераход* (але: *-дарожны*, *-ход*, *-столнік* значаць нешта іншае, а *-вычка* нічога не значыць).

Некаторыя прадлогі зусім ня ўжываюцца асобна: **уз-**, **раз-**, **вы-**, **пера-**, **су-**, **пра-**, **па-** (узды, усход, разборб, расход, выган, выйсьці, пераход, сусед, прадзед, пасынак).

З дзеясловам прадлог заўсёды злучаецца ў вадно непадзельнае слова: дагнаць, прамяніць, перакінуць, падыйсьці, прыдумаць, засумаваць, падгадаўцаць, наляцець, абхапіць, згаварыцца, съягнуць, узысьці, успомніць, разагнаць, раздаць, расказаць, выдумаць, пераняць, сустрэць і г. д.

Таксама з прыслоўем: запраўды, пазалетась, зараз, напавер, уздоўж, спадысподу, даволі, паасобку, даволі, паасобку, потым і г. д.

Б. *Перапіасўшы, падчыркні асобныя прадлогі простай рыскай, а слова, што пішуцца разам з прадлогамі - пакручастай.*

А глянь на луг пад вечар, браце! Увесь, як ёсьць, аж за дарогу устаноўлен копамі мурогу; і так съяжуткі копкі тыя і так выразны - бы жывыя, і выгляд кожнае адметны, але ўсе разам так прыветны. Вазы шыбуюць важна, стала, бы тых вагонаў рад нагнала. Павее ветрык - што за пахі! Мёд разыліваюць тыя гмахі, віно найлепшае і ром, як плата шчырая касцом.

(“Новая Зямля” Я.Колас).

Лекцыя 28.

А. 1. Зьвярні ўвагу на слова, друкаваныя курсывам, і адкажы, якое значэнне маюць яны ў сказе:

Былі хлопцы на вясельлі *i* малодзіцы. Авёс *i* ячмень сабраны. На зіму абміраюць *i* вужакі, *i* жабы, *i* яшчаркі. Съвет вялікі, *a* ў съвеце людзі. Паехаў, *але* не даехаў. Просіць шчыра грамацея, *ажно* шапку скінуў. І без папа ведама, *што* ў нядзелю съвята. Ня зыч ліха другому, *каб* не давялося самому. Шырокі двор, *ды* невялікі збор. Прыляцела ластаўка з далёкага выраю *ды* зашчабятала. *Хоць* з вадою, *абы* не з бядою. Гол, як сакол.

§ 32. Злучнік. Такія слова, як ***i*, *a*, *але*, *каб*, *ды*** і падобныя, самастойнага значэння ня маюць¹ (гэта значыць: не азначаюць ані прадмету, ані асаблівасцей), а служаць толькі **злучнікамі**.

Б. *Перапісаўшы, падчыркні злучнікі* (злучнікі, якія трудней распазнаць, друкаваны курсывам):

*Пуста ў лезе, толькі стогі парыжэўшыя стаяць, ды шпакі каля дарогі цэлы дзень адно крычаць. Вуснамі мёд разлівае, а запазухай камень трymae. Калі свайго хлеба край, то й пад ельлю рай. Галасок, як тоненькі валасок. Не бяда, што чорна, абы была праворна. Хоць съпіна гола, ды свая воля. Ці будзе, ці не? Або будзе, або не. Каласы пахіліліся, бо поўныя. Жыў сабе дзед ды баба. Шырокі двор, ды невялікі збор. А як надойдзе ўжо Пакрова, то не наесца ў полі карова, бо ужо золкі ветрык павее, трава пажоўкне і пачарнене. Часам, як у полі з конымі начуеш, пяючы “весень” дзяўчат пачуеш, *i*, сказаць праўду, дык, мой ты браце, ад гэнай песні за сэрца хваце, бо яе тая працяжная нота, хоць слёзы гоніць, слухаць ахвота.*

¹ Гэта значыць: не азначаюць ані прадмету, ані асаблівасцей.

Лекцыя 29.

A. 1. Якім словам выражаетца раптоўны бол? Як выражаетца зьдзіўленыне, радасць?

2. Сабака брэша: гаў-гаў-гаў! Як курняўкае кот? Як іржэць конь? Як звоніць званок?

3. Што паказваюць *xap*, *брык*, *lop*, калі скажам так: А сабака *xap* злодзея за палу. Конь *брык* каваля ды ў самае калена. *Lop* яго лапкай па плячох.

§ 33. Клічнік выражаете ўчуццё або паказвае розныя зыкі, да якіх чалавек хоча прыпадобніцца; напрыклад: учутцё болю, радасці, зьдзіўленыня: ай! ой! аей! ого-го! ага! ах! ох! ух! а-ха-ха, ура! і г.д.: шиш! гаў-гаў-гаў! курняў! іга-га-а! ау-ау-ау! дзынь-дзынь-дзынь! і шмат іншых.

Каб паказаць, што нешта канчаецца ў адзін мамэнт ужываюцца асобныя формы клічніка ад дзеяслова: *xap*, *брык*, *бэнц*, *бох*, *бабух*, *грук*, *хлюпсьць*, *стук*, *бахець*, *хапець*, *мялькець*, *pіхець*, *грымоць* і іншыя.

B. Улажды 10 сказаў на розныя клічнікі.

Лекцыя 30.

- A.**
1. Якія ведаеш часыціны мовы? Якія зь іх зъменныя, якія нязъменныя?
 2. Якія часыціны мовы скланяюцца, а якія спрагаюцца?
 3. Якія мы маем знадворныя пачуцці, і да чаго яны служаць?
 4. Што такое прадмет? Што такое асаблівасьці прадметаў?
 5. Назаві колькі прадметаў. Назаві асаблівасьці гэтых прадметаў.
 6. Што выражает прыметнік? Што выражает дзеяслова?
 7. Што выражает прыслоўе?
 8. Якую службу спаўняе ў сказе прадлог?
 9. Якую службу спаўняе ў сказе злучнік?
 10. Што такое клічнік?

Б. *Перапісаўшы, над кожным словам напіши, якая гэта часыціна мовы. (Злучнікі толькі падчыркні адною рыскай, а прадлогі дзъмляма, бо заліне кароткія):*

Моцна сьпіць шырокая рака. Глядзіш, і здаецца: яна мёртвая. Але гэта толькі здаецца: пад ковамі лёду йдзе работа, кіпіць жыццё. Жыве рака. А перавальшчыкі не перастаюць бубніць і крычаць праз новае жыццё. На лёдзе там і сям паказаліся палонкі, прагрэтыя сонцам. Варушыцца рака, падымаюцца яе грудзі. Чуе ёй яна ўжо вясну новага жыцця. Трасе яна сваімі плячыма, і лёд покае, трышчыць. Не задзяржсаць ракі гнілому ланцугу расголатага лёду. Прабіваецца яна на вольны съвет, выходзіць з берагоў, ломіць і крышыць усё, што хоча стрымаць яе волю. А крыгі - астача сцюжы - з гухім шумам і выць-цём, як дзікія звяяры, злосна скрыгочуць з старымі гнілымі зубамі, як праціўнікі шчасція людзкога.

Лекцыя 31.

А. 1. Ці назавём сказам паасобныя слова: *сонца, месяц, гразь, съветлы, съяциць*? А ці будзе сказам: *сонца грэе, месяц съвециць, съяци!*

2. Што такое сказ?

§ 33. Сказ. Думка, выказаная словамі, называецца сказам, напрыклад: *Пастух трубіць. Зоркі зігаяць на небе.*

Сказам можа быць нават адно слова, калі яно выказвае закончаную думку, напрыклад: *Уважайце! Сядзіце! Съвітае. Загрымела.*

3. Якая розыніца паміж такімі сказамі: *Ты чытаеш. Ці ты чытаеш? Чытай! Ты пілнуеш. Ці ты пілнуеш? Пілнуй.*

§ 34. Сказы абвяшчальныя, пытальныя і клічныя. Сказы, у якіх нешта азнаймляеца, абвяшчаеца, называюць абвяшчальнymi. Напрыклад: *Моцна съпіць шырокая рака. Але гэта толькі здаеца: пад ковамі лёду ідзе работа, кіпіць жыцицё.*

Сказы, у якіх выказваеца загад або нейкае пачуццё - радасьць, зъдзіўленыне, захопленыне, - называюца ўсклічными. Напрыклад: *Ты прыдзі, вясна жаданая, прыдзі! Эх, жар да��ае! Цяжка, жнейка, работа твая!*

Тыя сказы, у якіх выражаета пытаныне, называюца пытальнymi. Напрыклад: *Што за песьні съпіваеш ты, веџер? Аб чым-жса ты плаши? Ці мала прастору твайм шырокім крыльям?*

Б. *Перапішы і знайдзі сказы абвяшчальныя, усклічныя і пытальнныя:*

Глянь, зірні наўкола: бачыш гэтыя сялібы, хаткі нашых сёлаў, гэта поле - шнур ля шнура, ўзгоркі і лагчынкі, на узымежжу грушу-дзічку, крыж каля пущінкі?

Бачыш логі, сенажаці, а на іх - крыніцы?

Далей - бор зялёны, гонкі, што у высь глядзіцца? А там далей, дзе ўжо вока дасягнуць ня можа, тое самае пабачыш.

А ўсё так прыгожа!

Сотні вёсак і мястэчак, гарадоў нямала, рэк бурлівых, пушч гамонкіх з не апетай славай.

Там плывуць Дняпро і Сожа ды Дзвіна і Нёман, Белавежы, Налібокаў там чуваці гоман.

Лекцыя 32.

А. 1. Адкажы на пытанні: Хто трубіць? Хто косіць? Хто куе? Што наступае пасъля зімы? Што цячэ? Што расьце ў вазонах? Што робіць вучыцель? Што робіць рыбак? Што робіць паляўнічы? Што робіцца з вадой? Што робіцца з сънегам?

2. Прачытай пададзеные сказы і скажы, *аб чым* ці *аб кім* кажацца ў кожным з іх:

Пастух трубіць. Касец косіць. Зоркі зігацяць. Сонца съвеціць і грэе. Вецер вые. Лес шуміць. Вучыцель вучыць. Паляўнічы палюе.

3. Што кажацца у гэтых сказах аб пастуху, касцу, зорках, сонцы і г.д.?

§ 35. Дзейнік і выказынік. Слова, што азначае прадмет, аб якім ка-жацца ў сказе, называеца дзейнікам. Дзейнік паказвае асобу або рэч, якая нешта дзее, або з якою нешта дзеецца: *пастух* трубіць, *зоркі* мігацяць, *трава* зялёная.

Выказынік нешта выказвае аб дзейніку: што дзейнік робіць (дзее), або што з дзейнікам дзеецца: пастух *трубіць*, зоркі *мігацяць*, трава .

Дзейнік найчасьцей выражаетца прадметнікам, стаіць у назоўным склоне і адказвае на пытанье *хто?* або *што?*

Выказынік найчасьцей выражаетца дзеясловам.

Але і іншыя часыціны мовы могуць быць дзейнікам і выказынікам. Напр.: *Пешы* коннаму *не таварыш* (*хто?* - пешы - дзейник; аб ім кажацца, што ён “*не таварыш*” - выказынік). *Трава зялёная* (*што?* - трава - дзейнік; аб траве кажацца, што яна “*зялёная*” - выказынік).

Б. *Перапісаўши, падчыркні дзейнік простай рыскай, выказынік пакручастай.*

Сонца зайшло. *Птушкі* лятаюць. *Пастух* пасе. *Сенажаць* скошана. *Грэчка* зьевезена. *Жыта* зжата. *Бліснула* маланка. *Неба* заслалася хмарамі. *Выйшаў* сейбіт сеяць. *Маліна* салодкая. *Жыта* красуе. *Хата* прыбрана. *Асыпалася* лісьце. *Прыйшла* восень. *Пшаніца* съяблістая. *Дарога* добрая. *Затуманілася* неба. *Па-чаліся* прымараразкі. *Птушкі* разъляцеліся. *Быў* прыгожы летні вечар.

Лекцыя 33.

A. 1. Да чаго адносяцца друкаваныя курсывам слова?

Настала || халодная пара. *Стары явар* || пахіліўся. Пахіліліся || *ніцыя лозы*.
Кочана || работа *сярпа*. Слаўная || доля *героя*.

Кравец || пашыў *світку*. Дзеці || спаролі *гняздо*. Праўда || *вочы коле*.
Поле || залаціцца *збожжам*. Шкло || блішчыць *на сонцы*. *Па балоце* пахаджае ||
бусел. Вожык || ласы *на вужы*. Не жартуй з *агнём*. Гасьцінец || абсаджаны
бярозамі.

2. Што раздзяляе знак || у пададзеных сказах?

§ 35. Асноўныя і даданыя часціны сказу. Дзейнік і выказынік -
асноўныя часціны сказу. Апрача таго ў сказе могуць быць часціны, што
дадаюцца да дзейніка або выказыніка: такія часціны называюцца **даданымі**.

B. *Перапісаўши, расстаў слова так, каб сказ можна было раздзяліць на
дзьве часткі так, як у прыкладзе пад A.I.* (Напрыклад: Ня люблю я места = я ||
ня люблю места).

Кучка йдзе народу. Вязала жанчына ячмень. Нагрэты сонцам пясок паліў
ногі. Мяса маладых казълянят вельмі смачное. Унадзіўся казёл у гарод. Пану-
рыя елкі маркотна шумелі. Цэлае лета вісеў жалуд на старым дубе. Ціха Нёман
калыхаўся ў высокіх берагох. Зазывінелі звонкія струны. Нудная восень пры-
йшла. Вечер дажджлівы панура шуміць. Паляўнічы забіў чацвертага цецярука.
Шэрая зязюля кукуе ў садзе. Халодны вечер сьвішча ў полі. Зямля з усіх бакоў
абкружана паветрам.

УВАГА. Ня ўкоўным сказе трэба рабіць перастаўку.

Лекцыя 34.

A. 1. Адкажы поўным сказам на пытаньні?

Які колер мае малако? (Малако мае *белы* колер). Якое судзьдзе робяць з шкла? Які млын ставяць на рэчцы? Які колер мае кроў? Колькі ў годзе месяцаў? Каторы дзень нядзеля? Чыйго бацьку любіць сын?

2. Якія пытаньні ставіліся ў пададзеных сказах?

§ 36. Азначэнне. Тая часьціна сказу, што адказвае на пытаньні *які? чый? каторы? колькі?*, называецца **азначэннем**. Напрыклад:

Ён мае *добрую* (якую?) кніжку. Сын любіць *свайго* (чыйго?) бацьку. Паляўнічы забіў *чацвертага* (каторага?) ваўка. Я маю *пяць* (колькі?) братоў.

Б. Съпісаць і азначэнны падчыркнуць:

Маладзенькая травіца блішчыць на сонцы. Насталі кароткія туманныя дні. Сын любіць свайго бацьку. Сем дзён малаціла. Прайшла вясёлаяара лета. Кравец паішыў добрую сывітку. Цікаўныя кніжскі ляжасць на паліцы. На лузе стаіць высокі дуб. Поль залаціца съпелым збожжам. Цёмны лес съянай зялёной цесна бераг абступіў. Нагрэты сонцам пясок паліў ногі. Тры вярбіны стаяць над вадою. Ад лесу пачыналіся сялянскія палеткі. А хто там ідзе у вагромністай такой грамадзе?

Лекцыя 35.

А. 1. Поўнымі сказамі адказаць на пытаньні: *каго-чаго? каму-чаму? каго-што? кім-чым?* (пры) *кім-чым?*

Каго няма ў сіроты? Чаго няма ў беднага? Каму патрэбны молат? Каго вучыць настаўнік? Што косіць касьбіт? Чым вудзяць рыбу? Пры кім жывуць дзецы? На чым растуць яблыкі?

§ 37. Дапаўненіне. Тая часьціна мовы, што адказвае на пытаньне **каго-чаго? каму-чаму? каго-што? кім-чым?** (пры) **кім-чым?**, называецца *дапаўненінем*. Напрыклад: Сабака злавіў (каго?) зайца. Па рэчы (па чым?) плавалі гусі.

УВАГА. Прадлогі ня лічацца асобнымі часьцінамі сказу і адносяцца да таго слова, склонам каторага кіруюць.

Б. *Сьпісаўши, падчыркнуць дапаўненіні:*

Ветрык калыша жыта. Не рабі нікому крыўды. У нашага барана роўная воўна. Абапал рэчкі раскінулася сенажаць. Па рэчы плавалі гусі. Не жартуй з агнём. Хлопчык пасьевіў авечкі. Ня бярыся не за сваё дзела. У паноў было ігрышча. Кладзецца пад сярпамі збожжса. Ня трубіў у рог пастух. Неба даждлі-ваю хмарай абложсана. Траўкай ня грае сваёй сенажаць. Выкаваў каваль з аднага кавалка жалеза два плугі. Адзін плуг трапіў да селяніна, а другі да купца.

Лекцыя 36.

А. 1. Поўнымі сказамі адказаць на пытаныні: *калі?* *дзе?* *куды?* *адкуль?* *як?* *якім споабам?* *чаму?* *нашто?*

Калі відаць зоркі на небе? Дзе жыве рыба? Куды цякуць рэкі? Адкуль цякуць рэкі? Як узімку съвеціць сонца? Якім спосабам езьдзяць на конях? Нашто астаўляюць насенне? Чаму замярзае вада?

§ 38. Акалічнасці. Тыя слова, што азначаюць час, месца, прычыну, мэту, або спосаб дзейнасці называюцца **акалічнасцямі часу, месца, прычыны, спосабу і мэты.**

Акалічнасць часу адказвае на пытаныні *калі?* *ці доўга?* *ад якога і да якога часу?* Напрыклад: *Вечарам* пайшоў дождж. Усьцяж табе па плечу. Працуй зрання аж да зъмяркання.

Акалічнасць месца адказвае на пытаныні *дзе? скуль?* *куды?* Напрыклад: Бяда ў бары яго спаткала. З неба звалілася зорка. Рэкі плывуць у мора.

Акалічнасць прычыны адказвае на пытаныні *чаму?* *дзеля якой прычыны?* Напрыклад: Ён за работай ня будзе мець часу й памерці. Ён вярнуўся да хата дзеля бацькоў. Хата загарэлася *ад печы.*

Акалічнасць мэты адказвае на пытаныні *нашто?* *для якой мэты?* Напрыклад: Ён шмат дае *на бедных*. Валы пайшлі ваду *піць*.

Акалічнасць спосабу паказвае, *як,* *якім спосабам* нешта робіцца. Напрыклад: *Ціха* съпіць дзіцятка. Пайшла ў места *пехатою.*

Б. Сыпісаўши, падчыркнуць акалічнасці і зьверху надпісаць, якая акалічнасць (скарочана: *ак. ч., ак. мес., ак. пр., ак. мэты, ак. сп.*).

*Мы ўшлі ў места пехатою. Побач раскінулісь родныя вёскі. Вечарам пайшоў дождж. Уначы чалавек кепска бачыць. Увесені багат і верабей. У полі работа скончана. Борзда імчаліся коні. Падарожны зайшоў у вёску начаваць. Учора раніцай была навальніца. Неўспаўдзеўкі расчыніліся дзъверы. Хата закурэла *ад дыму.* Пад Немцам у Вільні паміралі з голаду. Збоку бліснулі агоньчыкі. Направа *ад лесу* было вялікае балота. Кожную птушку дзеци сустракаюць з радасцю.*

Лекцыя 37.

А. Зьвярні ўвагу на адзначаныя курсывам часціны сказу:

Загінулі *съюжы, марозы, мяцеліцы*. На зіму абміраюць і *вужакі, і жабы, і яшчаркі*. *Съвічча, плача і галосіць* завіруха злая. *Ідзе жняя і весела пяе*. *Кляновае і дубовае* лісьцё гаспадыні зъбіраюць і пякуць на ім хлеб. Жывёлы даюць чалавеку *мяса, малако, скуры, воўну, тук і шэрсьць*. *Глуха, трывожна шуміць асака*. *Весела й хутка мінутка* ў мінутку зойдзе нам час. У *стуку і груку забудзем мы муку працы сваей*.

§ 39. Віды сказаў. Калі ў сказе два ці больш дзейнікі, выказынікі, дапаўненіні, азначэніні ці аднолькавыя акалічнасці, то такі сказ называецца **зълітым**. Напр.: Згінулі *съюжы, марозы, мяцеліцы* - *Съвічча, плача і галосіць* завіруха злая.

Тыя сказы, што маюць толькі асноўныя часціны, г.зн., толькі дзейнік і выказынік, называюцца **неразъвітымі**: *Сонца ўзышило. Бацька гарэ*.

Тыя сказы, што маюць і даданыя часціны, называюцца **разъвітымі**: *Побач раскінулісь родныя вёскі. Жалем съціскаюцца грудзі*.

Падобныя часціны ў зълітым сказе раздзяляюцца коскай (,), калі яны не звязаны злучнікам **і, щі, ды, да**. Напрыклад: конік, сошка і араты мерна йдуць па полі.

Але, калі злучнік паўтараецца, то коска ставіцца і перад злучнікам: *На зіму абміраюць і вужакі, і жабы, і яшчаркі*.

Б. *Съпісаўшы, паставіць коскі*:

Съпевам дружным ціхім звонам поўніцца ўвесь луг. Карова конь сабака воўк мяձьведзь не пазнаюць нічога пакуль не панюхаюць. У полі песні шум і гоман. Будуць ветры за вугламі выць і плакаць і стагнаць. Застаюцца зімаваць з намі толькі галкі вароны сарокі цециярукі дзятлы ды ящэ некаторыя птушкі. Шумеў і лес і луг з травою і ўсе расьціны на зямлі. Песні крык і гоман слухаў дзед Завала. Тут былі і старыя і малыя бабы і дзеци. Адны вочы і плачуць і смяюцца.

Лекцыя 38.

А. Пакажы, якія сказы можна разлажыць на некалькі паасобных сказаў, а якія - нельга:

Лета зъбірае. Зіма праядае. Лета зъбірае, а зіма праядае. Ластаўка дзень пачынае, а салавей канчае. Ня выліняў конь да Яна. Няхай ідзе да другога пана. Калі ня выліняў конь да Яна, то няхай ідзе да другога пана. Калі зарадзіў званец, то хлебу будзе канец. Хто поле троіць, той хлеб кроіць. Зраду прымаюць, а зрадніка вешаюць. Дурная тая дамова, дзе вала бадзе карова.

§ 40. Просты і зложаны сказ. Сказы бываюць простыя і зложа-ныя. Просты сказ ня можа быць разложены на ці колькі іншых сказаў. Напрыклад: *Час быў ранні. Начлежнікі ехалі шумна*. Зложаны сказ можа быць разложены на простыя сказы. Напрыклад: *Калі ў хляве плодзіць, а на полі родзіць, той дурань хату водзіць* - можам разлажыць на тры простыя сказы: *У хляве плодзіць. На полі родзіць. Дурань хату водзіць*.

Простыя сказы лучацца ў зложаныя найчасцей пры помачы такіх злучных слоў: **і, а, але; калі, як, дзе, хто, што, які, каторы, каб, дык, абы, ажно, бо** і падобных. Апрача і, перад гэтымі словамі звычайна ставіцца коска. Напрыклад : Саха *i* барана самы не багаты, а ўвесь съвет кормяць. Паехаў баранаваць, *але* да поля не дае хаў. Просіць шчыра грамацея, *ажно* шапку скінуў. Гол, *як* сакол.

Калі сказ стаіць пасярэдзіне другога, то выдзяляецца коскамі з двух бакоў: Гай, {*што быў цёмным*}, зазеляніўся.

Б. Съпісаць і паставіць коскі:

Болей слухай а меней гавары. Бяда бяду вядзе а трэцяя паганяе. Бес-бы дзяяла ў руکі ўнёс каб не яго доўгі нос. Бядя што ня п'еца вада. Думы за гарамі а съмерць за плячамі. Калі ў малотна дык і завозна. Мы з табою як рыба з вадою. Натое і шчупак у моры каб карась не драмаў. Ня там траціш дзе купляеш а там траціш дзе прадаеш. Рыба шукае дзе глыбей а чалавек дзе ляпей. Цвіце як макаўка. Цёмная ночка цягнецца доўга як год. Пчала ляціць проста на туую кветку якая ей патрэбна. З печы выймаюць готовы хлеб які можна есьці як толькі крыху астыгне. Шмат трэба часу й працы каб мець бохан хлеба.

Лекцыя 39.

А. 1. Голосна прачытай пададзеныя слова і зауваж, на якія выразныя часткі яны дзеляцца, калі мы іх выгаварыаем:

хата, вада, доля, мора, сякера, раніца, крыніца;
байбак, прайшоў, сойка, войстра, майстар;
верна, добра, збожжа, зерня, умалотна, марозна.

§ 41. Склад. Слова дзеліцца на **склады**: ва-да, ха-та, до-ля, ся-ке-ра, бай-бак, вер-на, ма-роз-на. Слова можа быць **аднаскладовым**, калі ў ім адзін склад (дом, стол, конь), **двухскладовым** (ва-да, бай-бак) і **шматскладовым** (пе-ра-ро-біц-ца).

Калі на пісьме слова не зъмяшчаецца ў адным радку, то яго можна перанесьці на другі радок, але толькі так, каб не парваць складоў (вы-це-ра-біць). На канцы радка трэба паставіць знак пераносу (-).

2. Ці ўсе склады ў слове выгаварваюцца роўна, ці адзін галасней за другія? Напрыклад: па-жар, съяз-на, ту-ман, а-гонь, за-гон, ка-ле-ка, Ма-ры-ля, ба-ра-вік, па-ву-чок, ме-сяц, жу-ра-вель, пе-ра-нос, пе-ра-вяр-нуць, пе-ра-біць?

§ 42. Націск. У кожным слове адзін склад выгаварваецца галасней за другія, з **націскам**: хá-та, ка-rá, ká-ра.

Націск, калі трэба, азначаецца знакам (') над літарай.

Б. *Сыпісваючы, разьбіць слова на склады маленькімі рыскамі і паставіць націск (вось так: ва-дá, да-ró-га).*

Прыдзі пад вечар ты на поле і палюбуйся ім, саколе! Ў якія роўныя шнурочки цяпер пакладзены снапочки! I як прыгожа-слаўна бабкі, якія славіны іх шапкі! I хоць яны ўсе адзінакі, але і выраз і адзнакі у кожнай бабкі асабісты, а наагул усе фарсісты. Зірнеш - дальбог-жса, возьме ўцеха, і ня стрымаешися ад съмеху: яны так мілы, так прыветны, так самавіты, так фацэтны і пазіраюць так прыхільна, прыгледзіся толькі да іх пільна! I многа-ж іх: ня зъмерыш крокам і не акінеш нават вокам; стаяць радамі, зухаваты, як на урачыстасці салдаты.

Лекцыя 40.

А. 1. Пададзеныя слова разъдзялі на склады, а склады на асобныя гукі: сон, дол, даў, бай, бой, хата, багаты, баравік, звон, конь, соль.

§ 43. Гукі: галосныя і зычныя. Склады слова можна разъдзяліць на асобныя *гукі*. Напрыклад, слова *сон* мае тры гукі: с-о-н, слова *хата* мае ча-тыры гукі: х-а-т-а, слова *брама* мае пяць гукаў і г.д.

Гукі дзеляцца на **галосныя і зычныя**. Галосныя гукі: *a, o, u, э (e), ы, i*. Зычныя гукі: *b, v, г, д, дз, дж, ж, з, к, л, м, н, p, с, т, ф, x, ү, ч*. Пры вымове галосных гукаў чуваць голас, грудзі дрыжаць. Іх можна доўга цягнуць, пяць.

У складзе павінен быць адзін галосны гук; колькі галосных гукаў у слове, толькі ў ім складоў: *стра-ха, пра-лес-ка*. Склад можа зычнага і ня мець: *а-бы, а-ле*. Без галоснага гуку складу не бывае.

Галосныя ў і й зычныя твораць асобнага складу: *даў, праўда, дай, ў ад* (пішацца *яд*), *й он* (пішацца *ён*), *йушка* (пішацца *юшка*). З гэтага яны падобныя да зычных. (Гукі ў і й часамі называюць *паўгалоснымі*).

Б. *Перапісваючы, падзялі на склады і пастаў націск:*

Клунак за плячамі, кій ў руках хваёвы - валіць чарадам! бедны люд вясковы. Босья іх ногі, твар іх загарэлы; кажушок убогі, чуць прыкрыты целы. Заду ледзь ступае, хлеб вязе кабыла; нукае, гукае на яе Кірыла... Горача бяз сонца, пот на землю льецца. Срэбрам адлівае, як люстэрка, Нёман; з ранку не съціхае над вадою гоман. Гнецца плытнік ў полі, мерзье ён у холад; знае ён нядолю, знае ён і голад. Эх, ты, доля, доля! Голад ты, бяднота! Не свая тут воля, не не свая ахвота!...

Лекцыя 41.

- A.**
1. Назаві колькі прадметаў, што бачыш ты ў клясе, і напіши іх назовы.
 2. З чаго складаюцца вымаўляныя слова, а з чаго напісаныя.
 3. Якая розніца паміж літарамі і гукамі?

§ 44. Літары і гукі. Азбука. Гукі мы выгаварваем і чуем, літары пішам і бачым. Літары - гэта пісаныя і друкаваныя знакі гукаў.

Усе літары мовы, пералічаны ў сталым парадку, называюцца азбукай (інакш альфабэтам або абэцдай).

У беларускай азбуцы 32 літары у такім парадку: *a, b, v, g, d, e, ē, ж, z, i, й, k, l, m, n, o, p, c, t, y, ū, ф, x, ү, ч, ш, ы, ь, э, ю, я*.

4. Сколькі літараў і сколькі гукаў у такіх словах: дзын, дзе, дзёр, саджу, ваджу?

5. Прачытай напісаныя такім спосабам: сяду, ньэба, лён, лъудзі, въаду, бъэлы, лъогка, агньу; йама, твайа, йолка, патаёмна: йушка, грайуць, йон, йана.

Прачытаўшы, напіши, як прынята пісаць: сяду, неба і г. д.

6. Ці літары *я, e, ē, ю* азначаюць гукі зусім розныя ад *a, э, o, y*? Як мя гукі чуюцца ў песні: Ой ляцелі гусі... (ляацеэлі...).

7. Параўнай на пісьме і ў выгавары такія слова: вугал - вугаль, полка -полька, *сцены* - *сцэны* і скажы, што азначае мягкі знак.

§ 45. Для гукаў *дз* і *дж* няма асобных літараў, а таму для кожнага ўжываецца па дзве літары. Але трэба ведаць, што вымаўляюцца *дз* і *дж*, як адзін гук: дзень, а не д'зень, саджу, а не сад'жу.

Літары *я, e, ē, ю* не азначаюць якіх асобных гукаў, зусім розных ад *a, э, o, y*. Калі *я, e, ē* ці *ю* стаіць посьле зычнага, то зычны вымаўляецца мягкі: сяду = сяду, неба = ньэба, лён = лён, людзі = лъудзі. На пачатку складу *я, e, ē, ю* значыць тое, што *йа, йэ, йо, йу*: яма = йама, твая = твайа; ёлка = йолка; патаёмны = патайомны; юшка = йушка; граюць = грайуць.

Літара *ь* не азначае ніякага гуку, а паказуе толькі мягкасць зычнага: вугаль, але вугал, кось-кось! але кос і г. д.

Часамі *ь* паказвае, што зычны ня трэба зыліваць з чародным галосным, бо паміж імі чуваць *й*: зъявіцца, зъесьці і г.д. (выгаварваецца: зъявіцца, зъэсьці).

Пасыля цвёрдага зычнага ставіцца ставіцца ў такім разе знак над радком паміж літарамі: *аб'явіць, аб'ехаць, аб'есці, пад'еду, пад'еўши* і г.д.

- Б.**
1. Съпісаць і слова з гукамі *дз, дж* падчыркнуць:

Паставілі дзеци сіло. Летась пасаджона, сёлета ўзрашчона. Дзед сядзіць на прызыбе. Па балоце паходжае бусел. Дожджыку просіць зялёнае жыта. Вечер сярдзіта стукае ў дзьверы.

2. *Перапішы так, як прынята звычайна (ужываючы я, е, ё, ю):*

Сьолета год ураджайны. Калі въадзьэцца, дык і на прышчэпку прадзецца. Лъудзі лъубъаць пльоткі. Прыйажджайць э да нас у госьці. Благія сусъедзі часта судзьацца. Йурка зрубаў ўолку.

3. Перапішы, ня ўжываючы я, е, ё, ю (як пад Б.2):

У гародзе пасаджана рэпа. Я вам раджу не сварыцца. Дажджавая вада нясмачная. Дзядзіна купіла абаранак. Вечер дажджлівы панура шуміць. Мядзьведзь еў мёд. Люблю я смачную юшку.

Лекцыя 42.

A. 1. Прачытай і напіши:

Nad honar i sławu, nad čary kachańia narodnuju sprawu i pierakanańni, što rozum dychtuje, zaūsiody ja wolu, nia zdradžu nikoli.

Chaj chmara nawiśnie nad sonnaj ziamloju, chaj hora pryciśnie žaleznaj rukoju, - ja rodnaje mowy nia kinu ū niadoli, nia zdradžu nikoli.

Chaj hrom z piarunami hrymić i stralaje, małanka ahniami chaj bliskaje, žziale, - swajho ja narodu, biaz chleba i soli, nia zdradžu nikoli.

2. Ці лацініца розыніцца ад беларускага пісьма кірыліцы толькі формай літараў?

3. Што ў лацініцы ўжываецца заместа мягкага знаку (ъ)?

4. Якая лацінская літара адпавядае літары ё?

5. Параўняй напісаньні: рэпа - gerpa; сена - siena; мера - miera. Ці літара ё ў лацініцы значыць тое самое, што ў кірыліцы?

6. Параўняй напісаньні: бяда - biada; дай - daj; яд - jad; аб'ехаць - abjechać; вёў - wioў; май - maj; маё - majo; аб'явіць - abjawić; нюх - niuch; байка - bajka; маю - maji; зьюдзіць - zjudzić.

Калі ўжываецца ў лацініцы літара ѡ? Якім спосабам лацініца абходзіцца бяз літар я, ё, ю, ѿ?

§ 46. Лацініца. Побач з кірыліцай, хоць радзей, ужываецца ў беларус-кай мове лацініца.

Вось лацінская **абэцэда**: a, b, c, č, ď, e, f, g, h, i, j, k, l, ļ, m, n, ň, o, p, r, s, š, ſ, t, u, ū, w, y, z, ź, ž.

Лацінская літара **g** азначае гук, які ў беларускай мове сустракаецца рэдка і ў беларускім пісьме азначаецца літарай **Г** з коскай над ёй з правага боку ².

B. 1. Перапіши лацініцай:

Аслова нявецтва ня раз служыла дурням на паказ; дык вось нарэшце узялі - асла ў навуку аддалі. І сталі ўчыць яго чытаць, вучылі нават і пісаць. Асёл так шчыра ўчыцца ўмеў, што кніжкі ўсе як сена зьеў і столькі ў гэтym скарыстаў, што горш убоістым ён стаў!...

Людзям тут ёсьць такі прымер (ёсьць людзі на быдля манер): хоць колькі не вучы асла, аслом ён будзе да канца!...

2. Якія асаблівасці лацініцы вы заўважылі: чым яна розыніцца ад кірыліцы?

² У арыгінале – «г», па-моему менавіта з-за аблежаваных друкарскіх магчымасцяў (заўвага друкара эл. варыянту)

Лекцыя 43.

A. Зьвярні ўвагу на выгавар пададзеных курсывам зычных:

быць – біць	(być - bić)
выць – віць	(wyć - wić)
забіць – зябіць	(zabić - ziabić)
кыш! – кішкі	(kyś - kiški)
лог – лёг	(łoh - loh)
мод – мёд	(mod - miod)
лапа – ляпа	(łapa - lapa)
дзын! – дзень	(dzyn! - dzień)
на-на! – няня	(na-na - niania)
пылі – пілі	(pyli - pili)
ныць – ніць	(nyć - nić)
суды – сюды	(sudy - siudy)
хата – хітры	(chata - chitry)
цап! - цип!	(cap! - ciap!)
фырр! – фірма	(fyrr! - firma)

§ 47. Цьвёрдыя і мягкія зычныя. Зычныя могуць вымаўляцца цьвёрда і мягка. Цьвёрдым выгаварам называем такое, што чуваць, напрыклад, у слове: **на-на!** Мягкім называем такое, як ў слове: **няня**.

Зычныя - б, в, г, ғ, д, дз, дж, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш – чуваць цьвёрдымі, напрыклад, у такіх словамах: **босы**, **вол**, **госьць**, **ганак**, **доля**, **ксяндзы**, **жыста**, **ураджай**, **зорка**, **кол**, **лом**, **ныць**, **пышны**, **рысь**, **сын**, **тын**, **фыркаць**, **хата**, **цэп**, **чын**, **шырокі**.

Зычныя чуваць мягка ў такіх разох, напрыклад: **біць**, **віць**, **гінуць**, **мазгі**, **дзік**, **зіма**, **кінуць**, **лёгкі**, **месца**, **Нёман**, **пяць**, **сем**, **фігура**, **хітры**, **ціха**, **біць**, **конь**, **лось**, **полька**, **дзядзька**.

Б. 1. *Перапісаўши, пастаў пункт (.) над літарам, што азначаюць мягкія зычныя гукі:*

Люлі! Люлі! Люлі! Прыляцелі куры, селі на вароцех у чырвоных боцех, сталі сакатаці. Што курачкам даці: ці жыта карыта, ці ячменю жменю, ці бобу карабу?

2. *Перапісаўши, паставіць націск:*

Ярка на камінку смолны корч палае. Бацька на калодцы лапаць выплятае. Латае халацік на зуслоне матка. У школу заўтра пойдзе іх сыночек Ігнатка. Сын восьмёхгадовы корчык падкладае, з бацькавай работы вочак не спускае. Светлая галоўка мысьлямі занята. Многа ўсякіх думак у вачох Ігната. А як сын улёгся, думкі ўзварушилісь, і ўсю ноч Ігнасю школа, книгі сънлісь.

Лекцыя 44.

А. 1. Што чуваць посьле зычных **р, ж, дж, ш, ч** у словах: бура, гавару, рэзаць, съцярог; жаба, жук, жэўжык, жоўты; часыць, чую, чэссыць, чорны; шабля, шум, шэршань, шосты, дрожджы, дажджы? Напіши на дошцы так, як чуеш!

§ 48. Цывёрыя р, ж, дж, ш, ч. У беларускай мове зычныя **р, ж, дж, ш, ч** бываюць толькі цывёрыя. Посьле іх чуваць не *i*, а заўсёды **ы**: *рыба, рысунак, дажджы, нашы* і г. д.

Дзеля гэтага посьле **р, ж, дж, ш і ч** ніколі ня пішацца *i, я, ю, е, ё*, а толькі **ы, а, у, э, о**. Зразумела, што посьле іх ня пішацца і мягкі знак (ъ).

2. Напіши на дошцы такія слова: дзень, ценъ, плыць, дзядзька, рэдзька.

§ 49. Дзеканьне і цеканьне. У беларускай мове няма мягкіх *ð* і *t*, а заместа іх мягкія *ձ* і *ц*: *ձвеці* (а не *демі*), *плыць* (а не *плытъ*), *ձядзька* (а не *дядька*).

Б. 1. Сьпісаць і паставіць націск:

Шыла ў мяшуку не схаваеш. Ажывае ярына. Расталі ў небе кучы хмар. На мяжы расьце бяроза. Поўнач пеўні пракрычалі. Гасыне корчык на камінку. Папсавала гразь дарогу. Цяжска стала жыць. Малы жук, а вялікі гук. Чыжык, чыжык, дзе ты быў? Палажы дрожджы на паліцы. Рэчкі цякуць у мора. Жэўжыкі абарвалі грушы. Дробны дождж сячэ ў вакно. Ляцелі шэрыя грушы. Цэн любіць галоднага, а каса сытага. Па беленькой жэрдачцы чырвоны певень едзе (лучына з агнём). Зьбіліся ў кружочак. Неба пакрылася чорнаю хмарай.

Лекцыя 45.

А. 1. Палажыўшы далонь на цемя, выгаварывайце выразна, працяжна: с-з; ш-ж; ц-дз; ч-дж. Ці не заўважыце якой розніцы?

2. Прыйстаўце паказальны палец да горла там, дзе пад барадой нашчупваеца, а ў некоторых мужчын і выразна відаць, быццам гузачок (г. зв. "адамавы яблык"). Нашчупаўшы гэты гузачок і трymаючи на ім канец пальца, выгаварывайце выразна зыкі³: б-п; в-ф; д-т; г-х; ж-ш; дз-ц; дж-ч.

Якая розніца паміж першымі і другімі ў кожнай пары?

§ 50. Дрыжэнне галасавых струнаў. Калі выгаворваем такія зыкі, як з, ж, дз, дж, б, в, д, г, т, то вычуваєм дрыжэнне галавы і гартані. Галава і гартань дрыжаць ад дрыжэння **галасавых струнаў** (галасавых вязяў).

Галасавыя вязі - гэта два мускулы ў гартані, каторыя, як двое вуснаў, размыкаюцца, змыкаюцца або зусім замыкаюць гартань. Замыкаючыся, яны нацягваюцца падобна да струнаў.

Калі яны разамкнуты і не нацягнуты, то паветра, праходзячы з лёгкіх, не прыводзіць іх у дрыжэнне, і мы чуем **глухія зыкі**: п, ф, х, к, с, ш, ц, ч (бач рыс.1.).

Калі ж галасавыя вязі змыкаюцца і нацягнуцца, як струны (бач рыс.2), то паветра, ідучы з лёгкіх, прыводзіць іх у дрыжэнне, вытварае **голос**. Гэтае дрыжэнне перадаецца ўсёй гартані і ўсёй галаве.

Пры дрыжэнні галасавых струнаў мы чуем звонкія зыкі: б, в, г, т, з, ж, дз, дж, л, р, м, н.

Сам назоў паказвае, што ўсе галосныя выгаварваюцца з голосам, гэта значыць, з дрыжэннем галасавых струн.

Рыс. 1. Гартань адкрытая і “галасавыя струны” (вязі) не нацягнутыя пры выгавары глухіх зычных.

Рыс 2. Гартань закрытая і “галасавыя струны” нацягнутыя пры выгавары звонкіх зычных і галосных.

§ 51. Звонкія і глухія зычныя. Зычныя могуць выгаварвацца звонка (з голосам) і глуха (бяз голосу), прычым звонкаму адпавядае глухі:

б	п	(бабы - папы)
в	ф	(вен - фон)
д	т	(дам - там)
г	к	(мазгі - маскі)
г	х	(гам - хам)
з	с	(заву - саву)

³ Не назовы зыкаў бэ, дэ, пэ, тэ, але толькі б' д' п' т' і г.д. без галосных

ж	ш	(жаль - шаль)
дз	ц	(дзень - ценъ)
дж	ч	(хаджу - хачу)

л, р, м, н ня маюць адпаведных глухіх.

Б. 1. *Съпісаць, паставіць націск і падчыркнуць звонкія зычныя рыскай:*

Пусты ўлетку нашы сёлы: ўсе на полі за сярпом, толькі дзетак крык вясёлы льецца ў вуліцах ручком. Вецер кудры іх цалуе, мые дождж іх бледны твар; з імі сонейка жартуе і цяпло ім шле, як дар. Сывішчуць птушкі над балотам. Над балотам стогнуць кнігі. Жураўлі ў гары крычаць. Папсавала гразь дарогу. Перавалы загулі. Гусі дзікія крычаць.

2. Заместа пытальніка пастаў адпаведны глухі зычны: з-?; г-?; дз-?; г-?; б-?; дж-?; ж-?; д-?; в-?.

3. *Ці зьвініць ненацягнутая струна на скрыпцы, на гітары? Ці дрыжыць скрынка музыкальнага інструменту, калі струны зайграюць? Параўнай людзкі голос з голосам розных інструментаў.*

Лекция 46.

A. 1. Прачытай такія слова: боб, лёд, дзядзька, гразь, лёгка, дождж. Напіши на дошцы так, як чуеш.

2. Напіши так, як чуваць: касъба, просьба гарадзьба, малацьба.

§ 52. ЗВОНКІЯ ЗЫЧНЫЯ ПЕРАД ГЛУХІМІ І НА КАНЦЫ СЛОВА
страцілі сваю звонкасьць і выгаварвающа глуха :

рэдка	рэмка
нонска	ношка
гразка	граска
абхапіць	анхапіць
бо <i>б</i>	бон
лё <i>д</i>	лёт
дождэж	дошиц і г. д.

Наадварот: *глухія перед звонкімі* выгаварвающа звонка:

УВАГА. Каб пазнаць, якую пісаць літару, трэба слова зъмяніць так, каб пасъля зычнага стаяў галосны: плод - плады, плот - платы, гразь - гразі, малацьба - малациць, дзядзька - дзядзенька і г. д.

3. Змяні слова паводле ўзору: дуб - дубы, луг - лугі... (каб выясняніць, які зычны - звонкі ці глухі):

слуп -, воз -, мароз -, стораж -, горад -, зуб -, рог -, мох -, бераг -, сноп -, шуб - шуба, каробка -, бабка -;

просьба - прасіць, касьба -, малацьба -, гарадзьба -, прысба -, кветка -, дзетка -, дзедка -, мазгі -.

Б. Падчыркні тыя зычныя, што інакш выгаварваюцца, як напісана:

Адзін хлеб прыедліў. Абацаная шапка на вуши ня лезе. Цэп вісіць у гумне. У гародзе расьце боб. Кот памарозіў лапкі. Жыта было ў лубцы. На слупку сядзела птушка. Конь мае жолаб. І за шчэпку знайдзеши прычэпку. У каго ёсьць

матка, у таго галоўка гладка. Адвага або мёд н'е, або кайданы трэ. Бывала гориц, але рэдка. Астаткі з хаткі. Насталі новыя парадкі. Іду па кладцы. Адклад ня йдзе ў лад. Град пабіў жытва. Панаў, як у нерат: ні ўзад, ні ўперад. Голад - ня цётка. Па дарожцы кацілася цялежска. Мы йшли съцежскаю. Свая сярмяжска ні кому ня цяжска. Котка злавіла мышку. Лёгка стала на сэрцы. Блізка відаць, ды далёка дыбаць. Бегала ліска каля лесу блізка. Ежце да ўвочы ня лезьце! Сабаку прывязалі на ланцуг. Мядзьведзь любіць мёд. Вам ня ёмка доля людзкая. У Слуцку ўсё па людзку. Будзь перш выслушачым, а посьле павядамчым. Лабудзь рэдкая птушка. Ідзе наш дзядзька і па бруку адзін за дзесяць робіць груку.

Лекцыя 47.

A. Прачытай і, перапісваючы, замест крыжыкаў (×) пастаў з, с, ү, дз або зь, сь, ც, дзь (калі чуваць мягкасць):

Купец зарабіў ×весыце рублёў. Маці ×хінулася над дзіцянём. ×кінь гэтае рызыкё. Упрочки ×бірайся, а жыта сей. Пустой птушкі пустыя і пе×ні. Ні ×цяты, ні павешаны. Узімку ×вяры хаваюцца ў норы. ×ліна бывае зара×лівая. Ня рыпайце ×вярыма. Шкло якоесь ×мянае. Яблыні ×вітуць белым ×ветам.

§ 53. Перад мягкімі зычнымі з, с, ც, дз **зъмягчающца**: зъняць, съляза, цъві-цець, дъзве і г. д. Толькі перад շ, қ, ҳ яны не зъмяняющца: згінуць, схіліць, скінуць і г. д.

Б. 1. *Съпісаць, паставіць націскі і падчыркнуць зъмягчоныя зь, сь, дзь, ც:*

Адвага не зънявага. Адна махнуша не гарыць, а цъмее. Ад напасыці не прапасыці. Ад цяплосьці не баляць косьці. Ёсьць і дъзвесыце, да не ў адным месыце. Паспорылі за мех, а ў мяху съмех. Ні съцяты, ні павешаны. Нясьмела, як убогі, вецер у дъзверы стукне. Распусыціўся, як старэцкая пуга.

2. *Съпісваючы, выкінуць дужскі і непатрэбную літару:*

Хле(п,б) на стале, а руки свае. У калысцы адарвалася поча(п,б)ка. У хола(т,д) кожны мола(т,д). У каваля ця(ш,ж)кі мола(т,д). Важы(ш,ж) на ры(б,п)ку, ва(ш,ж)ы на ю(ш,ж)ку. Ты мо(х,г) дзерці мо(х,г). Ме(ц,дз)ь капаюць у горах. Ся(ц,дз)ьма на калодзе, паговорым аб прыгодзе. Адкуль хмары, адтуль і до(шч,ждж).

Лекцыя 48.

A. 1. Прачытай, паставіць націск і зьвярні ўвагу на курсыў і на тоўсты шрыфт:

Стол - **стали**, вол - **валы**, двор - **двары**, голуб - **галубы**; цэп - **цапы**, чэрап - **чарапы**; рэкі - **рака**, стрэхі - **страха**, сёлы - **сяло**; сёстры - **сястра**, ёрмы -**ярмо**, нёс - **нясу**; вербы - **вярба**, землі - **зямля**, съцены - **сьцяна** і г. д.

2. Ці ўпрыведзеных прыкладах спатыкаеца **о** або э не пад націскам?

§ 54. Аканьне (яканьне). Гукі **о** (**ё**), э (**ё**) у беларускай мове чуваць ясна толькі пад націскам: добры, цёплы, цэп, лес... Калі-ж склад не пад націскам, то замест **о** (**ё**), э (**ё**) чуваць **а** (**я**): добро, цяпло, лясы. Напішы лацініцай: *dobry - dabric, ciopły - ciapło, ser - capu, les - lasy*.

Такая замена або чарадаваньне галосных залежна ад націску называеца **аканьнем**.

Дзеля пісьма трэба ведаць два асноўныя правілы:

I. Літары о, ё, э пішуцца толькі пад націскам, напрыклад: **дом, вёрсты, цэп** (але **дамы, вярста, цапы**).

II. Літара е ніколі ня пішацца у складзе перад самым націскам, напрыклад: бяда, дзяжа, вяду, зялёны, няма, няхай, ня буду, бяз духу, бяз вас і г. д. (а не беда, дзежа, нема, зелёны, не буду, без вас...).

У далейшых складох можа пісацца **е**, калі наступны склад мае **а** або **я**, напрыклад: верабей, цецярук, лесавік, верацяно, перамяніць, безадказны, не знайшла, не магу, не хачу, без мяне і г. д.

У складох **посыле націску** літара **е** пішацца даволі часта, напрыклад: лецейка, сіненъкі, вучыцель, восень, возера, тое поле, сініе неба, у садзе, у хаце, думаеш, будзе, думае.

УВАГА. Калі пішацца **е** не пад націскам, вылажана падрабязна у “Другім коле”: Правапіс, §§ 73 і 74.

Б. *Перапісаць, паставіць націск і падчыркнуць е не пад націскам:*

Няпрыветна цэраз вокны ночка пазірае. Ціха ў хаце: ўся сямейка сыпіць ды спачывае, натрудзіўши добра рукі, натаміўши плечы. Толькі матка зь вераценнем прытулілась к печы і прадзе, прадзе кудзельку. Скача вераценца, а за ёй густыя цені бегаюць па съценцы. На камінку корч пылае, злотам іскры скачуць. За ваконцам вецер ходзіць, глуха вербы плачуць. Зябнуць вербы на марозе, прытуліўшысь к стрэсе: сънегам вецер сыпе ў дзверы, ходзіць шум па

лесе. І пад гэты шум трывожны думае старая, а ўсьлед думкам неспакойна вецер падпявае.

Вучыся, нябожа, вучэнье паможа змагацца з нядоляй, з няволяй. Што мучыць сягоныня, што думкі трывожа, - зъянтэжыць і ня прыйдзе ніколі.

Жаль згіне, як мара; ня будзеш няздарай, нідзе і ні ў чым не заблудзіш; ты праўду ў няпраўдзе, як сонца між хмараў, спазнаеш, як цёмны ня будзеш. Такая прынуга, як праца й навука, ці-ж можа нам сіл не дадаці? З такімі сябрамі, знай, будзе ня штука і гора сваё зваяваці.

Навука дае чалавеку разум. Чужым разумам век не перажывеш. Ваўка ногі кормяць.

УВАГА. *Не і без лічацца складамі таго слова, перад якім стаяць.*

ЛЕКЦЫЯ 49.

A. 1. Ці слова **не** і **без** маюць свой націск?

2. Калі пішацца **не** і **без**, а калі **ня** і **бяз**? (Выбяры прыклады з папярэдняй лекцыі).

§ 55. Словы **не** і **бяз** не маюць свайго націску і лічацца складамі таго слова перад якім стаяць. Дзеля гэтага часам пішацца **не**, **без**, часам **ня**, **бяз**, гледзячы на тое, у якім складзе перад націскам яны стаяць: **не хачу**, **не магу**, **не знайшоў**; **ня буду**, **ня буду**, **ня ведаю**, **ня шуміць**; **без вады**, **бяз хлеба**.

Цераз, перад і пера - нязменна пішуцца з літарай **е**: цераз мост, перад намі, перавоз, перавярнуць.

Словы дзеля і **каля** пішуцца нязменна з літарай **я** на канцы: **каля** млыну, **каля** броду, **каля** мяне, **каля** вады; дзеля гэтага, дзеля таго.

B. Перапісаўши, пастаў націск і падчыркні **не** і **ня**, **без** і **бяз**, выясняючы сабе, чаму пішацца так, а **ня** йначай:

Ад прыбыту галава не баліць. Ня слухаеш ківа, паслухаеш кія. Без правадыра войска гіне. Будзе кій, да не такі. Няма тае хаткі, каб не было звадкі. Без ахвоты няма работы. Ня так шкада, як нявыгодна. Абацаная шапка на вушы ня лезе. Адзін другога не пераважыць. Цераз сілу і конь не пацягне. Тады хіба перастане, як уся сарока бела стане. Дзіця перапалохалася ды захварэла з перапалоху. Без падпалы дровы не гарашь. Бяз штукі ня ступіць. Каля плоту расыце крапіва. Перад невадам рыбы ня ловяць. Няпрыветна цераз вокны ночка пазірае.

Лекцыя 50.

- А. 1. А ці можна ад такіх словаў адарваць **не (ня)**: *набожчык, небарака, немач, недасол, нягода?*
2. Як зьменіцца значэньне слова, калі адкінем **не (ня)**: *непагода, недастатак, няўпраўка, нязгода, няшчасьце, невялікі, нягодны, няпрыяцель?*
3. Якія ведаецце прыметнікі і прыслоўі з **не**? (некаторы..., недзе...).
4. Як пішацца **не** з дзеясловам?
5. Звярні ўвагу на **не** ў такіх сказах: Ён чалавек не разумны, а хітры. Багацьце ня шчасьце, а нешта іншае.

§ 56. Адмоўнае прыслоўе не (ня) пішацца асобна або разам.

Не (ня) пішацца разам:

- 1) з тымі словамі, што без яго ня ўжываюцца: *набожчык, небарака, немач, недасол, нягода і г. д.*
- 2) калі, аддзяліўши **не (ня)**, атрымаем слова супраціўнага значэньня: *няшчасьце - шчасьце, непрыяцель - прыяцель, няпраўда - праўда, невялікі - вялікі і г. д.*
- 3) з некаторымі займеннікамі (неазначальнымі) і прыслоўямі: *некаторы, неякі, некага, нечага, нехта, нешта, нечы(й), неякіс; некалі, недзе, некуды, неадкуль, - прычым на **не** прыходзіцца націск.*

Не (ня) пішацца асобна:

- 1) пры дзеясловах (за выключэннем - недамагаць, ненавідзець, няволіць, няможацца): *не пайду, не магу, ня можа і г. д.*
- 2) калі за сказам з адмоўнасцю **не** стаіць (або можна паставіць) сказ супярэчлівы, які гэтую адмоўнасць паясьняе: *не такі, а такі..., ня то, а то і г. д.* Напрыклад: *Вясна не мясна, а малочна. Восень не малочна, а мясна;*
- 3) калі посьле адмоўнасці можна сказаць **ёсьць**: *Ня дзіва (ня ёсьць дзіва), што малако сіва.*

Б. *Перапісаўши, выясняніць, чаму **не (ня)** напісана разам або асобна:*

Не векавое, а ракавое. Крыўдзіцель перамагае ня праўдаю, а крыўдаю і сілай. Няпраўдаю съвет пройдзеши, але назад ня вернешся. Пісаў пісака, што не разъбярэ небарака. З незабітага ліса шубы ня шыюць. Памсьціца не забіты, а жывы. Калі нярод, дык і неўмалот. Ня дзіва, што малако чорна, а карова сіва. Што сабе ня міла, то й другому ня зыч. Чоран воран, а ня птух; хоць з крыльлямі, да ня сокал; шэсьць ног мае, зямлю капае (жук). Дзед нешта пачаў недамагаць. Нявесела выглядае надвор'е ўвосень. Мой брат здольны, але не ста-ранны. Вясна не мясна, а восень не малочна. Грозен, да ня боязен. І мала, і няўдала. Гулі не аднаго ў лапці абулі (а многіх). Лецейка ня ўлежна, дык уежна. На табе, нябожча, што мне ня гожа. Нябітаму няма чаго плакаць. Бела мыецца, ды нячыста ходзіць. Нудна й няпрытульна навакола.

ДРУГОЕ КОЛА

Лекцыя 1.

A. 1. Выдзялі супольную часьць з розных формаў таго самага слова:

баран, барана, барану, баранам, баране; бараны, бараноў, бараном і г.д.
ведаю, ведаеш, ведае, ведаем, ведаеце, ведаюць; ведаў, ведай, ведаць;
настольнік, настольніка і г.д.;
паліваць, паліваю, паліваеш і г.д.
добры, добрая, добрае; дабрага, добрай і г.д.

§ 1. Канчатак. Тая часьць слова, што стаіць у канцы і зъмяняеца пры скланеніні і спражэньні, называеца **канчаткам**, напр.: баран-**а**, баран-**у**, ба-ран-**ом**, веда-**ю**, веда-**еш**, паліва-**ў**, паліва-**ла**; добр-**ы**, добр-**ая**, добр-**ае** і г.д.

§ 2. Аснова. Адкінуўшы канчатак, дастанем **аснову**, напр.: **баран-****а**, **veda-ю**, **паліва-ў**, **добр-ы** і г.д.

§ 3. Зъмены у аснове. Аснова слова звычайна не зъмяняеца. Але часам залежна ад розных прычынаў бываюць розныя зъмены і ў аснове.

У залежнасці ад зъмены націску можа выступаць аканьне, напрыклад: *воз*, *ваз-а* і г. д.; *вад-а*, *вод-ы*; *бяд-а*, *бед-ы*.

Перад *e* і *i* могуць чарадавацца *đ* і *dz*, *t* і *č* (дзеканьне і цеканьне): *вад-а*, *вадз-е*; *хат-а*, *хац-е*; *ід-у*, *ідз-еш*.

У скланеніні ў давальным і месным склоне могуць чарадавацца *x* і *c*, *k* і *č*, *g* і *z*: *сах-а*, *сас-е*; *рук-а*, *руč-э*; *луз*, *луз-е* і г. д.

У прадметніках часта бывае такое чарадаваньне, як: *купец*, *купц-а*, *ду-рань*, *дурн-я*; *дзень*, *дн-я*, *дзён* і інш.

У спражэньні чарадуюцца *đz* і *dž*: *глядж-у*, *глядз-іш* і г. д.

УВАГА. Такое ўпрошчанае, мэханічнае адзяленьне канчатку посьле мягкіх зычных, як толькі што зроблена - *вадз-е*, *хац-е*, *сас-е*, *луз-е*, *дурн-я*, *дн-я*, - ня зусім правільнае. Точна было-б так: *вадзь-э*, *сась-э*, *лузь-э*, *хаць-э*, *дурнъ-а*, *днъ-а*. Тоё самае лягчэй выражаеца лацініцай: *wadź-e*, *saś-e*, *luź-e*, *chać-e*, *durń-a*, *dń-a* (хоць прынята пісаць: *wadzie*, *sasie*, *luzie*, *chacie*, *dnia...*)

B. *Перапісваючы, аддзялі рыскай аснову ад канчатку* (аснов-*у*, чыст-*ым*...):

Стол заслалі чыстым настольнікам. Сусед трymae сталауніка. На вясельлі съпяваюць вясельныя песні, а ў жніво пяюць жніўныя. Кожная хата

мае стол. Стаяр купіў стаярскі варстмат. Палотны беляць, а выбяліўши шыюць палаценнуу бялізну. Сыцены пабелены ватнай. Лясьнік пілнуе лесу. Белага зайца называюць беляком, а шэрага шараком. Чорны воран, а ня птух; Хоць з крыльлямі, да ня сокал; шэсць ног мае, зямлю канае (жук). Сыты галоднаму не спагадае.

Лекцыя 2.

A. 1. Задумай такія групы слоў:

a)	рук-а	б)	город	в)	бр-аць	г)	др-аць
	рук-аво		а-гарод		бяр-у		дзяр-у
	руч-нік		гарадз-іць		зь-бір-аю		зь-дзір-аць
	спад-руч-ны		за-гарад-ка		з-бор		з-дор
	з-руч-ны		гарадж-энъне		бор		пры-дзір-ка
	по-руч		гарадз-кі		вы-бар		дзір-ка
	руч-ка		вы-гарадз-іць		бяр-эма і г. д.		

У кожной групе перачытай часьці, што маюць збліжанае між сабой значэнье!

§ 4. Корань слова. У групе а) бачым падобныя па значэнні часьці: *рук-, руч;* у групе б) – *город, -гарод, гарадзь-, гарадж-*; у групе в) – *-бр-, бяр-, бір-, бор-, бар-*; у групе г) – *др-, дзяр-, дзір-, дор-* і г. д.

З гэтымі часьцямі звязана галоўнае значэнне слова. Іх нельга далей разлажыць, бо яны страйлі-б зусім сваё значэнне. Ад іх творацца зродныя між сабою слова: *рук-а, рук-аво, руч-ка, руч-нік і г. д.* Такія часьці называюцца корнямі слова. Значыць:

Корань слова гэта такая непадзельная часьць слова, ад якой творацца родныя між сабою слова. Падобныя корні, як *рук-, руч-, бяр-, бір-, бор-, бар-*, і г. д., называюцца зроднымі, або побачнымі (стаяць побач).

Корань можа быць часам асобным словам сам па сабе, напрыклад: *стол, лес, дом, бор.* Але ў такіх разох, як *стал-а, лес-у, бяр-у, бяр-эш,* маем корань + канчатак.

B. Перапісваючы, рыскамі выдзяліць корань (воз-ік, з-ваз-іць...):

Воз, вязу, везьці, перавознік, прывёзши, вязучы. Дом, домік, дамок. Плод, прыплод, спладзіць. Нос, перанос, вынас, вынясьці, ноша, нясу, нясьці і несыці. Воўк, ваўчок, воўчы, ваўчанё. Сяло, сельскі, селянін, прысёлак. Бяды, бедны, бедната, бядняк, бядота. Ніз, нізкі, паніжасць. Месца, месны, намеснік, сумесны, зъмест, заместа, месціцца, места, мешчанін. Дзіця, дзіцянё, дзеці, дзетка.

Лекцыя 3.

A. 1. У падазеных словах выдзялі устаўку паміж корнем і канчаткам:

стол- <i>ік</i>	стал- <i>іц</i> -а	стал- <i>іч</i> -н-ы	столь-н- <i>іц</i> -а
стол- <i>ік</i> -а	стал- <i>іц</i> -ы	стал- <i>іч</i> -н-ая	столь-н- <i>іц</i> -ы
стол- <i>ік</i> -у	стал- <i>іц</i> -ы	стал- <i>іч</i> -н-ае	столь-н- <i>ік</i>
і г.д.	і г.д.	і г.д.	і падобн.

§ 5. Устаўка (або суфікс). Так нязменная часьць слова, што стаіць паміж корнем і канчаткам, называецца **устаўкай**, напрыклад: воль-н-ы, гаспад-ар-а, ляс-ун-а, ляс-н-ы, лясь-н-іч-ы, балот-н-ы.

Як бачым, побач можа стаяць колькі **ўставак**: гаспад-ар-оч-к-а, стал-іч-н-ы, акал-іч-н-асьц-і...

У слове *гаспадар* маем: корань + устаўка (канчатка=0⁴). У слове *гаспадара* маем: корань і устаўку + канчатак.

2. У пададзеных словах выдзяліць часьць, што *пераd корнем*: на-стаўнік, па-ставіць, за-гадка, за-гад, уз-рост, усь-цягнуць, пера-ход, а-съярожны, ад-біць, па-маленьку, наў-цёкі.

§ 6. ПРЫСТАЎКА (АБО ПРЭФІКС). Тая часьць слова, што стаіць перад корнем, называецца прыстаўкай, напр.: на-лог, на-стаўнік, на-стольнік, вы-бары, пярэ-бары, па-раз-носіць, су-сед, па-з-на-ходзіць і г.д. Як бачым, слова можа мець па дзьве і болей прыставак.

§ 7. Тое, што ведаем аб падзеле слова, можна прадставіць гэтак:

слова = прыстаўка + корань + устаўка + канчатак

інакш:

аснова

+

канчатак

з чаго відаць, што:

аснова = прыстаўка + корань + устаўка.

3. Сколькі корняў маюць такія слова: мяцеліца, панядзелак; сенакос, старадаўны?

§ 8. Большаясць слоў мае адзін корань, але бываюць такія, што маюць па два, напр.: сен-а-жаць, агн-я-цвет, сен-а-кос, нач-лег, Бел-а-русь, Вялік-дзень, поў-нач, прав-а-піс і г. д.

⁴ Канчатак раўняецца нулю: “канчаткам” з'яўляеца адсутнасць канчатку - гэта адсутнасць вычываецца, як азнака, у дадзеным разе, назоўнага склону адз. л.

Б. 1. Сыпісаць і раздзяліць слова рыскамі на прыстаўку, корань і канчатак, аснову-ж падчыркнуць, напрыклад: *па-дарож-н-ы, мяц-ел-іц-а*, (падчыркнуць па-дарож-н-, мяц-ел-іц-):

Дарога, дарожны, падарожны, прыход, заход, уходаўся, загадаць, загадка, загадчык, прывет, прывітаць, няпрыветны, съцяна, съценка, съценны, прысьце-нак, пісьмо, пісулька, напісаць, пісьменства, вясна, веснавы, прадвеснік, увес-ну, лета, ўлетку, летась, леташні, пазалеташні, лецейка, жаць, жніво, жняя, дажынкі.

Лекцыя 4.

A. Успомніце, якія дагэтуль вы спатыкалі устаўкі і якое значэнье прыдавалі вы корню.

§ 9. Вось некаторыя устаўкі прадметнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў:

I. Устаўкі прадметнікаў:

ар, ец, ік (ык), ок, цель, ыр, ун і інш. азначаюць нешта ажыўленае, дзейнае: гаспад-ар, стал-яр, знах-ар; куп-ец, хлап-ец; лясьн-ік, муж-ык, язд-ок, вучы-цель, багат-ыр, скак-ун і г.д.

іч, овіч, евіч і інш. азначаюць патомкаў і фамілій: Марцінкевіч, Міцкевіч, Смоліч, Багдановіч.

ць, асьць, ін(я), ын(я) і інш. азначаюць слова разумовыя жан.р. - памя-ць, люб-асть, веліч-ыня, глыб-іня і г.д.

л(а), ішч(а), ств(о) і інш. для азначэння “неажыўленых” прадметнікаў ніякага роду: мы-ла, шы-л-а, вогн-ішч-а, пажар-ышч-а, хара-ств-о і г.д.

Некаторыя устаўкі прыдаюць слову павялічальнае або памяншальнае значэнье (*павялічальная і памяншальная устаўкі*): лап-ішч-а, лап-ка. Іншыя устаўкі прыдаюць ласкавае значэнье: лап-ач-к-а, сястр-ыц-а, брат-к-а, брац-ей-к-а, лец-ей-к-а і інш.

II. Устаўкі прыметнікаў:

к, ок, р, л, н, ав, ів, ат, іст, ав-ат, ань-к, ень-к, ан(ян), ов, ск і інш. лёг-к-і, глыб-ок-і, шчод-р-ы, вет-л-ы, вер-н-ы, ласк-ав-ы, міласц-ів-ы, зуб-ат-ы, бел-ав-ат-ы, зярн-іст-ы, арган-іст-ы, доб-р-ањ-к-і, дараг-ењ-к-і, мядз-ян-ы, ял-ов-ы, гаспад-ар-ск-і і г. д.

III. Устаўкі дзеясловаў:

ну - н - цяг-ну-ць, цяг-н-еш;

і - е - хвал-і-ць, сядз-е-ць;

а - я - бр-а-ць, се-я-ць;

ава - у - баран-ава-ць, баран-у-ю; гандл-ява-ць, гандл-ю-ю.

УВАГА. Як *баранаваць* - *бараную* ужываеца дужа часта: *рассказываць* - *рассказую*, *перапісываць* - *перапісую* і г. д. заместа *перапісываю* або *перапісваю*, *рассказываю* або *рассказваю*.

Б. Выдзялі рыскамі ўстаўкі, зварочваючы ўвагу на іхнае значэньне:

Сякач, дзеяч, сілач, барадач, зямляк, кулак, мінчук, селянін, мешчанін, грамадзянін, сталяр, млынар, крыўдзіцель, вярыцель, немец, украінец, чужаземец, кравец, лавец, паніч, шляхціч, Крывічы, Ляхавічы, ахвотнік, насьледнік, слоўнік, камянічнік, месячнік, агароднік, перавознік, вартаунік, клічнік, пытальнік, агітатар, арганізатор, машыніст(ы), сацыяліст(ы), арганісты, лібэра-лізм, романтызм, саміца, ільвица, бязбожніца, расьпусьніца, званіца, кніжніца, Галубянка, цялящица, дубіна, бярэзіна, пісаніна, цяганіна, жабраніна, абставіны, заручыны, пераносіны, будоўля, дарагоўля, бялізна, паничины, дарэмшчына, немка, кітаянка, прачка, гаспадарка, пякарня, паперня, вазоўня, злос্বіць, роўня, дурнота, съяпата, гаспадыня, ахмістрыня, фізыка, матэматыка, лёгіка, алавя-ны, драўляны, рагаты, барадаты, васпаваты, вялічэзны, даўжэзны, чарнявы, плячысты, пясчысты, цікаўны, спраўны, цікавы, саромлівы.

Лекцыя 5.

- A.
1. Сколькі часыцінаў мовы і як называюцца? Якія з іх зъменныя, якія не?
 2. Што такое прадмет?
 3. Што такое прадметнік або імя прадметнае?

§ 10. Зъменная часыціна мовы, што азначае імя або назоў прадмету, называецца *імя прадметнае* або *прадметнік*. Прадметам называем ня толькі прадмет нашых знадворных пачуцьцяў, але і прадмет увагі нашага разуму. Пад знадворныя пачуцьці (зрок, слух і г.д.) падпадаюць, напрыклад, такія прадметы: глубокая вада, салодкі цукар, але *глыбіня, салодкасць, дабраты, хараство* і г.д. гэта толькі прадметы нашага разуму. *Вада, цукар* - прадметнікі пачуцьцёвыя; *глыбіня, салодкасць, дабраты, хараство* - прадметнікі разумовыя.

4. Што такое скланеньне? Сколькі склонаў і якія? Сколькі лікаў і якія?

§ 11. Апрача ліку адзіночнага і множнага ў беларускай мове часамі бывае *парны лік*: дзьве назе, дзьве руцэ, дзьве сасе і г.д. Але заўсёды: два сталы, два браты і г.д., а не два брата, два стала (паводле старога парнага ліку, як па расейску).

§ 12. Некаторыя прадметнікі ужываюцца *толькі* ў адзіночным ліку: жывёла, гародніна, садовіна, малако, хараство і інш.

Некаторыя - *толькі* у множным: сані, сені, дрыжыкі і шмат іншых.

§ 13. Кожны прадметнік належы да аднаго з *трох радоў*: *мужчынскага, жаноцкага* або *ніякага*. Калі на якую можна сказаць *ён*, то гэта мужч.р.: брат, стол, вымысел і г.д.; калі можна казаць *яна*, то гэта жаноцкі род: сястра, бяды, радасць і г. д.; калі можна сказаць *яно*, то гэта ніякі род: дзіця, вакно, дабро і г. д.

Некаторыя прадметнікі належаць да *агульнага роду*, калі могуць азначаць і мужчынскі і жаноцкі род: сірата, калека, п'яніца і інш.

- B.
1. Напішы, якія ведаеш прадметнікі, што ўжываюцца толькі ў адзіночным або толькі ў множным ліку.
 2. Напішы прыклады на прадметнікі мужчынскага, жаноцкага, ніякога і агульнага роду.
 3. *Паўтарыць з першага кола ўсё аб прадметніку.*

Лекцыя 6.

A. 1. Праскланяй *стол, дождж, хвалько* і, напісаўши на дошцы, аддзялі рыскай канчатак ад асновы (стал-а, стал-у і г. д.).

УЗОРЫ СКЛАНЕЊЯ.

I. Мужчынскі род.

§ 14. Цьвёрды зычны перад канчаткам, напрыклад: вол, пясок, дождж, канец, хвалько; брат, народ, страх.

	адзіночны лік		множны лік	
	1)	2)		
Назоўны	вол	стол	вал-ы	стал-ы
Родны	вал-а	стал-а	вал-оў	стал-оў
Давальны	вал-у	стал-у	вал-ом	стал-ом
Вінавальны	вал-а	стол	вал-оў	стал-ы
Творны	вал-ом	стал-ом	вал-амі	стал-амі
Месны	вал-е	стал-е	вал-ох	стал-ох
Клічны	бач ніжэй § 17, IV.			

Другія прыклады:

	адзіночны лік.			
	3)	4)	5)	6)
Н.	пясок	дождж	канец	хвальк-о
Р.	пяск-у	даждж-у	канц-а	хвальк-а
Д.	пяск-у	даждж-у	канц-у	хвальк-у
В.	я к н а з о ў н ы			як родны
Т.	пяск-ом	даждж-ом	канц-ом	хвальк-ом
М.	пяск-у	дажд-ы	канц-ы	хвальк-у

	множны лік.			
	1)	2)	3)	4)
Н.	пяск-і	даждж-ы	канц-ы	хвальк-і
Р.	пяск-оў	даждж-оў	канц-оў	хвальк-оў
Д.	пяск-ом	даждж-ом	канц-ом	хвальк-ом
В.	я к н а з о ў н ы			як родны
Т.	пяск-амі	даждж-амі	канц-амі	хвальк-амі
М.	пяск-ох	даждж-ох	канц-ох	хвальк-ох

У-ва ўсіх гэтых прыкладах націск прыходзіцца на канчатак слова: вал-а, вал-у, вал-ом, вал-е, вал-ы, вал-оў і г. д.

Калі-ж націск ня прыходзіцца на канчатақ, то заместа **о** стаіць **а** (аканьне). У месным склоне **е** і не пад націскам. **Прыклады:**

адзіночны лік.

7)	8)	9)
Н. брат	народ	страх
Р. брат-а	народ-у	страх-у
Д. брат-у	народ-у	страх-у
В. як родны	я к н а з о ў н ы с к л о н	
Т. брат-ам	народ-ам	страх-ам
М. брац-е	народз-е	страс-е і страх-у

множны лік.

Н. брат-ы	народ-ы	страх-i
Р. брат-оў	народ-аў	страх-аў
Д. брат-ом	народ-ам	страх-ам
В. як родны	я к н а з о ў н ы с к л о н	
Т. брат-амі	народ-амі	страх-амі
М. брат-оў	народ-ах	страх-ах

§ 15. Мягкі зычны перад канчаткам. Прыклады:

адзіночны лік:

10)	11)	12)
Н. лось	локаць	коњ
Р. лас-я	локц-я	кан-я
Д. ляс-ю	локц-ю	кан-ю
В. як Р.	як Н.	як Р.
Т. лас-ём	локц-ем	кан-ём
М. лас-i	локц-i	кан-i

множны лік:

Н. лас-i	локц-i	кон-i
Р. лас-ёў	локц-яў	кон-яў, кон-ей
Д. лас-ём	локц-ям	кон-ям
В. як н а з о ў н ы		
Т. лас-ямі	локц-ямі	кон-ямі, конъ-мі
М. лас-ёх	локц-ях	кон-ях

§ 16. Прадметнікі на -й скланяюцца падобна:

адзіночны лік:

13)	14)	15)
-----	-----	-----

Н.	верабей	лой	абычáй
Р.	вераб'-я	ло-ю	абычá-ю
Д.	вераб'-ю	ло-ю	абычá-ю
В.	як Р.	я к н а з о ў н ы	
Т.	вераб'-ё	ло-ем	абычá-ем
М.	вераб'-и	ло-и	абычá-и

множны лік:

Н.	вераб'-и	абычá-и
Р.	вераб'-ёў	абычá-яў
Д.	вераб'-ём	абычá-ям
В.	як Р.	як Н.
Т.	вераб'-ямі	абыча-ях
М.	вераб'-ёх	абыча-ях

УВАГА. 1. Слова ло́й множнага ліку ня мае.

2*). Каб выразней прадставіць канчаткі скланенъня посьле мягкага зычнага і прадметнікаў на -й, можна напісаць лацініцай так: łoś, łaś-u, łaś-om, łaś-i і г. д.; wierabiej, wierabj-a, wierabj-u, wierabj-om, wierabj-i і г. д.

Б. 1. *Прыклады для скланенъня:* воз, гарод, двор, залом, пікар, рамень, цень, салавей, сук, гарэх, пятух, мурог, нарог, кош, нож.

2. *У якім склоне пішацца е не пад націскам?*

Лекция 7.

- A. 1. Які канчатак роднага склону ў такіх словах: чалавек, грош, куст, вол, нож, малаток, коўш, студзень, красавік?
2. Як будзе родны склон: разум, боль, жаль, съмех, сум, гром, край, ячмень, тытун, галун, палын, пясок?
3. Якія канчаткі ў родным склоне прадметніка мужчынскага роду?
4. У якіх склонах стаяць прадметнікі ў такіх разох: на дубе, на стале, у кажусе, граць на разе, у гаросе?
- на дажджы, у кашы, аб нажы, у калодзяжы, у коклюшы, у плачы, у бучы, на канцы, на полцы, у бары?
- на купцу, пры Рыгору, Лукашу, чужаземцу, немцу, кітайцу, Марцінкевічу?
- у Полацку, на баку, аб ваўку, на языку, аб чалавеку?

5. Які канчатак мае месны склон мягкага скланення муж. р. (госьць, верабей і падобн.)?

§ 17. Увагі аб розных канчатках. I. Родны склон адз. ліку мае канчатак у або а, як у цвёрдым, так і ў мягкім скланені (у мягкім скланені пішацца -ю, -я).

Канчатак **-а, (я)** знаходзім:

- 1) у прадметніках, што азначаюць жывыя творы, напр.: чалавека, Язэпа, брата, ваўка, вала, злодзея, вераб'я і інш;
- 2) у прадметніках *вобразных*, што можна бачыць, лічыць, асабліва, калі націск прыходзіцца на канчатак: грош - грашá, малаток - малаткá, нож - нажá, нос - насá, кош - кашá, коўш - каўшá і інш.
- 3) у назовах месяцаў: студня, сакавіка, красавіка і г. д.

Іншыя прадметнікі звычайна маюць канчатак **у (ю)**:

розуму, болю, жалю, съмеху, смутку, грому, роду, міру, абычаю, дару, страху, веку, року, пакою, усходу, заходу, ценю (*гэты цень*), плачу, ураджаю, жару, прымусу, люду, народу, краю, бору, узору, лесу, сънегу, лёду, попелу, алею, шроту, хвойніку, дроту і ўмат іншых.

У-ва ўсіх прыведзеных прыкладах націск на прыходзіцца на канчатак **-у**, але часам канчатак **-у** здараецца і пад націскам, напр.: пяску, тытуну, галуну, палыну, тварагу; дажджу, агню, сну, *часам* аўсу, чацьвяргу.

II. Родны склон множ. ліку часам мае аснову без канчатку **-оў** (**-аў**, **-ёй**, **-аў**), напр.: *мяичан*, *сялян*, *грамадзян*, *дзён*, *сто раз*, *пяць раз*, *пяць чалавек*.

У некаторых словах муж. р. часам бывае канчатак **-ей**, **(-ай)**: коней, гасцей, людзей, лапцей, грошай.

III. Месны склон адз. ліку мае чатыры канчаткі **-е, -і, -ы, -у**.

У прадметніках з цьвёрдым зычным перад канчаткам знаходзім -**е**: дуб - на дубе, прыстале, у млыне, у кажусе, у гаросе.

Прадметнікі на -**ж**, -**ш**, -**ч**, -**ц**, -**р** маюць -**ы**: на дажджы, у кашы (кош), на нажы, у бары і г. д. Аднак, тыя прадметнікі, якія азначаюць асобы, найчасьцей маюць -**у**: аб купцу, пры Рыгору, Лукашу, аб Марцінкевічу і г. д.

Прадметнікі на -**к** блізка заўсёды маюць канчатак на -**у**: у Палацку, на баку, аб ваўку, аб чалавеку, на языку (рэдка: на языцэ).

Прадметнікі з *мягкім зычным перад канчаткам* канчаюцца на -**і**: пры гасьці, часьці, камяні (і камені), кані, салаўі, вераб’і, Дунаі, прыяцелі і г.д. Тут бывае часам і канчатак -**ю**: на каню, на Дунаю...

VI. Клічны склон. У значэнні клічнага склону звычайна ужываецца назоўны: паслухай, *братка!* паслухайце, *браткі!* Але клічны склон мае і свае асобныя канчаткі - **-у** і **-е** (пасыля цьвёрдага зычнага - **-а**):

1) Іване, слайны пане! браце, сваце, дубе, лесе, суседзе і г. д.

2) коню, вучыцелю, госьцю, дабрадзею, братку, галубочку, дзедку, сынку і г. д.

У множным ліку часам ужываецца канчатак **-ове**: панове! сватове!

Б. *Перапісаўши, пастаў націск і падчыркні канчаткі прадметнікаў муж. роду:*

За туманом съвету не відаць. Ня бачыць далей свайго носу. У пужслівага купца ні грошай, ні тавару. Жаўцеюць палоскі познягага аўсу ці ячменю. Бегала ліска каля лесу блізка. Няма дыму без агню. Вада затапіла шмат берагу. Шукай ветру ў полі. Голы разбою не баіцца. Без абручыка, бяз дна - нідзе дзірачки няма (яйцо). На беразе возера пасеца табун коней. Дзесятая вада па кісялі. Узімку ў лесе і на полі шмат менш птушак і зывяроў. Пастушкі сядзелі пры агні. У зялёным гаі да ў родным kraі. Ката ў мяшку ня купляюць. На сваім съметніку і певень съмелы. Рана была на пальцы. У бары што хочаш бяры. У канцы грэблі шумяць вербы. Цярпенем і працай горы пераносяць. За баляваннем ходзіць галадаванье.

Лекцыя 8.

А. 1. Праскланяй прадметнікі ніякога роду: вясло, горла, плячо, гора, благацьцё, здарэньне і, напісаўшы на дошцы, аддзялі аснову ад канчатку.

2. Ці канчаткі ніякога роду падобны да адпаведных канчаткаў муж. роду?

УЗОРЫ СКЛАНЕНЬНЯ.

II. Ніякі род.

§ 18. Прадметнікі на -о (-ё) - не пад націскам **-а (-я)** маюць скланеніне падобнае да скланеніня муж. роду. Тры склоны - назоўны, вінавальны і клічны заўсёды аднолькавыя (дзеля гэтага і пішам іх у адным радку: Н. В. К.)

адзіночны лік:

Н. В. К.	1) сял-о	2) пален-а
Род.	сял-а	пален-а
Дав.	сял-у	пален-у
Тв.	сял-ом	пален-ам
Мес.	сял-е	пален-е

Н. В. К.	3) пляч-о	4) мор-а
Род.	пляч-а	мор-а
Дав.	пляч-у	мор-у
Тв.	пляч-ом	мор-ам
Мес.	пляч-ы	мор-ы

Н. В. К.	5) жыцьц-ё	пол-е
Род.	жыцьц-я	пол-я
Дав.	жыцьц-ю	пол-ю
Тв.	жыцьц-ём	пол-ем
Мес.	жыцьц-і	пол-і

множны лік:

Н. В. К.	1) сёл-ы	2) пален-ы
Род.	сёл-аў	пален-аў
Дав.	сёл-ам	пален-ам
Тв.	сёл-амі	пален-амі
Мес.	сёл-ах	пален-ах

Н. В. К.	3) плеч-ы	4) мор-ы
Род.	пле-аў	мор-аў

Дав.	пляч-ам	мор-ам
Тв.	пляч-амі	мор-амі
Мес.	плеч-ах	мор-ах
Н. В. К.	5) жыцьц-і	6) пал-і
Род.	і іншыя	пал-ёў
Дав.	склоны	пал-ём
Тв.	мн. ліку ня	пал-ямі
Мес.	ўжывающа	пал-ёх

§ 18. Увагі аб канчатках. I. **Месны склон адз.** ліку мае чатыры канчаткі: **-е, -і, -ы, -у**, якія ўжываюцца так, як у предметні-ках муж. роду, напрыкл.:

у сяле, пры вакне, у гумне, на сукне, аб пісьме і г. д. (канчатак **-е** пад націскам);

на сене, у леце, на целе, у слове, на небе, на палене і г. д. (канчатак **-е** не пад націскам);

аб дабры, на плячы, пры гумянцы, на моры, у горы (гора), пры вогнішчы, на сэрцы, на ваконцы, сонцы і г. д.;

у лахмацьці, у жыцьці, на гальлі, у чытаньні, пры здарэньні, на полі і г. д.;

слова з асновамі на **-к** маюць канчатак **-у**: века - аб веку, вока - аб воку.

II. **Назоўны склон множ.** ліку мае канчаткі **-і, -ы**: гумны, здарэньні, азёрны, моры, балоты і г. д.

III. **Родны склон множ.** ліку можа ўжывацца або з канчаткам **-оў** (**-аў**), або без канчатку (адна аснова): вядзёр - вёдраў, красён - кроснаў, плеч - плечаў і г. д.

IV. Трэба заўважыць **розніцу ў націску**: сяло - сёлы, вядро - вёдры, вакно - вокны, ярмо - ёрмы; але - два, тры, чатыры сялы, вядры, вакны, ярмы і г. д.

§ 20. Вока і вуха скланяюцца гэтак: **вока**, вока, воку, вокам, на воку; вочы, вачэй, вачом, вачмі, аб вачох; **вуха**, вуха, вуху, вухам, у вусе; вушы, вушэй, вушом, вушмі, аб вушох.

Слова **плечы** таксама часам мае ў твор. і месн. склоне мн. ліку плячмі або плячымі, на плячох.

Б. *Перапісаўши, пастаў націск і падчыркні канчаткі предметнікаў ніякога роду.*

Ціха месяц адзінокі ходзіць ў небе над зямлёю. Далёка ад нашага краю ёсьць вялікія вазёры або моры. У возеры салодкая вада, а ў моры салёная. Дожджычку просіць маладое жытва. У полі каменьня даволі. Пры здарэньні зайдзіся адведаць і купіць насеніння. На балоце з чаротамі лазнякі шапталі. На гальлі старога дуба было гнядзо. У жыцьці ўсяго нахывеш. Нудна на сэрцы. І на сонцы ёсьць плямы. У паветры павеяла дымам. Марскія стварэньні і расыліны ў рэчцы ці ў возеры ня жывуць. На адным месцы й камень абрастасе. Таму й хворы, што ў горы. Цярпенънем і працай горы пераносяць. Грады зарасьлі зельлем. З ичасьцем добра й грыбы зьбіраць. Конь прывязан повадам, а госьць полууднем.

Лекция 9.

A. 1. Праскланяй прадметнікі: імя, ягня, неба, кола і выдзялі корань, устаўку і канчатаک.

2. Праскланяй селянін, грамадзянін, мешчанін і выдзялі корань, устаўку і канчатаک.

§ 21. Прадметнікі з устаўкай ен, ят, ес (-эн-, -ат-, -ес-). Сюды прыналежаць: 1) слова на -мя: імя, племя, цемя, семя, рамя, бярэнія, стрэмя; 2) гэткія як цяля, парася, зярня, ваўчаня, княжа і г.д. (назовы маладых жывёлін) і 3) устаўку -ес- знаходзім у множ. ліку ад кола: калёсы, ды неба - нябёсы. Вось узор скланення:

адзіночны лік:

Н. В. К.	імя	ягня, ягнё
Род.	ім-ен-і, ім-я	ягн-яц-і
Дав.	ім-ен-і, ім-ю	ягн-яц-і
Тв.	ім-ен-ем, ім-ем	ягн-ём
Мес.	ім-ен-і, ім-і	ягн-яц-і

множсны лік:

Н. В. К.	ім-ён-ы	ягн-ят-ы
Род.	ім-ён-аў	ягн-ят-аў
Дав.	ім-ён-ам	ягн-ят-ам
Тв.	ім-ён-амі	ягн-ят-амі
Мес.	ім-ён-ах	ягн-ят-ах

Побач з формамі цяля, зярня, ваўчаня, княжа ужываюцца формы на **-о (-ё)**: цялё, зяrnё, княжо, дзяўчо і г. д.

УВАГА: Мн. лік ад слова колы - калёсы - зъмяніў сваё значэньне і значыць павозка. У першым сваім значэньні кола мае множ. лік - колы.

§ 22. Прадметнікі з устаўкай -анін, -янін. Прадметнікі з падвойнай устаўкай **-ан-ін-, -ян-ін-** у множным ліку выкідаюць устаўку **-ін-** і скланяюцца так: сел-ян-ін, сел-ян-ін-а, сел-ян-ін-у, сел-ян-ін-ам, сел-ян-ін-е; сял-ян-е (*радзей: сял-ян-ы*), сял-ян або сял-ян-аў, сял-ян-ам, сял-ан-амі, сял-ян-ах.

B. 1. *Праскланяй прадметнікі:* племя, цемя, рамя, бярэнія, стрэмя (скланяюцца як *імя'*).

2. *Праскланяй прадметнікі:* мешчанін, грамадзянін, баярын (множ. лік: *баяры*).

Лекцыя 10.

А. 1. Праскланяй, пастаў націск і аддзялі канчатак ад асновы: галава, бяды, саха, рука, нага, зара, каліна, торка, лубка, галубка, адвага, весялуха, зямля, воля.

УЗОРЫ СКЛАНЕНЬЯ.

III. Жаноцкага роду на -а (я), напр.: галава, каліна, рука, горка, зара, зямля, нядзеля.

адзіночны лік:

Н.	1) галав-а	2) калін-а
Р.	галав-ы	калін-ы
Д.	галав-е	калін-е
В.	галав-у	калін-у
Т.	галав-ою(й)	калін-аю(й)
М.	галав-е	калін-е
К.	галав-а!	калін-а!

множны лік:

Н.	галов-ы	калін-ы
Р.	галоў, галов-аў	калін, -аў
Д.	галов-ам	калін-ам
В.	галов-ы	калін-ы
Т.	галов-амі	калін-амі
М.	галов-ах	калін-ах
К.	галов-ы!	калін-ы!

УВАГА. Клічны склон жан. роду заўсёды аднолькавы з назоўным!

адзіночны лік:

Н.К.	3) рук-а	4) горк-а
Р.	рук-і	горк-і
Д.	руц-э	горц-ы
В.	рук-у	горк-у
Т.	рук-ою(й)	горк-аю(й)
М.	руц-э	горц-ы

множны лік:

Н.К.	рук- i	горк- i
Р.	рук	горак, горк- aў
Д.	рук- ам	горк- ам
В.	як назоўны	
Т.	рук- амі	горк- амі
М.	рук- ах	горк- ах

адзіночны лік:

Н.К.	5) зар- a	6) зямл- я	7) дол- я
Р.	зар- ы	земл- i	дол- i
Д.	зар- ы	земл- i	дол- i
В.	зар- у	земл- ю	дол- ю
Т.	зар- ю(й)	земл- ёю(й)	дол- яю(й)
М.	зар- ы	земл- i	дол- i

множны лік:

Н.К.	зор- ы	земл- i
Р.	зор- аў	земл- яў
Д.	зор- ам	земл- ям
В.	як назоўны	
Т.	зор- амі	земл- ямі
М.	зор- ах	земл- ях

- Б. 1. Чым розняцца прыклады 1, 3, 5 і 6 ад 2, 4 і 7? (націкам...)
 2. Праскланяй, пастаў націск і аддзялі аснову ад канчатку: *вада, саха, мука, мұка, нага, ралья, Вільня, дарога, разлука, страпуха, гара, дзяжса.*
-

Лекцыя 11.

A. 1. Які зычны, цьверды ці мягкі, перад канчаткам такіх прадметнікаў жан. роду:

вада, галава, рука, саха, нага, каліна, работа, гора, душа, маца, вуліца, матка, шапка?...
зямля, сям'я (=сям'-а, siamja), доля, воля, гаспадыня?

2. Праскланяй: старшыня, стараста, сабака, судзьдзя.

§ 24. Увагі аб канчатках прадметнікаў жан. роду. I. Давальны і месны склон адз. ліку маюць тую самую форму. У прадметніках, што маюць перад канчаткам *цьвёрды зычны*, гэтыя склоны канчаюцца на **-е** (**Э**): вадзе, галаве, руцэ, сасе, назе (націск на канчатку); каліне, палавіне, блазноце, рабоце (націск не на канчатку).

Калі-ж перад канчаткам стаіць адзін з ацьвярдзеўшых зычных **р**, **ц**, **ч**, **ж**, **ш** або **к**, то ў давальным і месным склоне маем **-ы**: зары, гары, мацы, душки, дзяжы (пад націскам); вуліцы, аборы, кашы, пражы, лаўцы, лаўцы, матцы, шапцы і г. д. (не пад націскам). Пасылья асноў на **-к** канчатак **-ы** ужываецца толькі тады, калі націск не на канчатку: лаўка - лаўцы, матка - матцы, шапка - шапцы. Калі-ж націск на канчатку, то канчатак будзе **-э**: мука - муцэ, рука - руцэ. Тоё самае спатыкаем часам пасылья **р**: на гарэ, на зарэ.

У скланеніні з *мяккім зычным* перад канчаткам заўсёды маем канчатак **-і**: зямлі, сям'і, долі, волі, княгіні, гаспадыні і г. д.

Прадметнікі з асновай на **к**, **г**, **х** зъмяняюць іх на **ц**, **з**, **с**: рука - руцэ, горка - горцы, нага - назе, дарога - дарозе, саха - сасе, страха - страсе, Лявоніха - Лявонісе.

II. Родны склон множ. ліку мае часта канчатак **-аў**, як у муж. родзе: водаў, варонаў, маладзіцаў, песняў, земляў і г. д. Але най-часцей ужываюцца гэткія формы, як дачок, дзявок, гор, зор, кароў, галоў, зямел, нядзель, сълёз, лялек, шпілек і г. д. (чыстая аснова: гор, зор, галоў або з устаўкай **-о-**, **-е-**: дачк-а - дачок, зямл-я - зямель...). Толькі рук, ног заўсёды без канчатку **-аў**.

Радзей сустракаем канчатак **-ей**: съвіней, сяней і г. д.

§ 25. Прадметнікі муж. роду на -а (-я). Таксама, як прадметнікі жан. роду на **-а** скланяюцца прадм. муж. роду на **-а**: старшыня, стараста, ваявода, судзьдзя, сабака і інш. Толькі ў твор. склоне часам сустракаюцца формы муж. скланеніні: з старастам, з сабакам і г. д.

Б. *Перапісваючы, аддзялі канчаткі прадметнікаў жан. роду на -а і пастаў націск:*

Над з збоджжам⁵ убогім вецер гуляе на волі. Ходзяць па полі ў задуме мужчыны. Моцна хлопец занудзіўся па бацьку, па маме. У хаце съвяцілася газыніца. Бацька на калодцы лапаць выплятае. У рэчцы купаюцца хлопцы. Будзе кірмаш і на нашай вуліцы. Спадабалася котцы рыбка. Старой бабцы хораша і ў шапцы. Быць бычку на лычку, а кароўцы на вяроўцы. Вучзньне паможа змагацца з нядоляй. З надзеяй сеем жытага мы ўвесенъ; з надзеяй сустрачаем выраі вясной. Паліўся срэбрам съпеў прыгожы ў далёкай сіней вышыні. На паліцы дзьве сініцы. На сваёй лаўцы і памерці добра.

⁵ *δ-? – незразумела навошта, мо' памылка друкароў? (заўвага друкара электроннага варыянту - А.Я.)*

Лекцыя 12.

- A. 1. Праскланяй прадметнікі, пастаў націск і аддзялі канчатаак ад корня:
соль, гразь, нач, роскаш; кроў, любоў.

§ 26. Прадметнікі жан. роду на зычны. Сюды адносяцца такія прадметнікі, як *косыць, гразь, соль, медзь; нач, мыш, роскаш, моц; любоў, кроў* і падобныя; у множ. ліку такія, як *сені, грудзі, гусылі, дзыверы, -наагул, усе тыя прадметнікі жан. роду, што ў назоўным склоне не канчаюцца на -а.* Апрача таго, сюды адносяцца: *куры, суседзі, чэрці.*

УЗОРЫ СКЛАНЕНЬЯ.

адзіночны лік:

Н.К.	косыць	рэч	кроў
Р.	касьц-і	рэч-ы	крыв-і
Д.	касьц-і	рэч-ы	крыв-і
В.	я к н а з о ў н ы		
Т.	касьц-ёю(й) (косыцю)	рэч-аю(й) (рэччу)	крыв-ёю(й) (кроўю)
М.	касьц-і	рэч-ы	крыв-і

множны лік:

Н.К.	косыц-і	рэч-ы	
Р.	касьц-ей	рэч-аў	
Д.	касьц-ям	рэч-ам	
В.	я к н а з о ў н ы		
Т.	касьц-ямі	рэч-амі	
М.	касьц-ёх	рэч-ах	

§ 27. Увагі аб склонах. I. Родны склон множ. л. мае канчатаак *-ей*, або *-аў*: касьцей, саней, грудзей, печаў, рэчаў, начаў (*часам: пячэй, начэй і г. д.*).

II. Творны склон множ. ліку, апрача паказаных у прыкладах канчаткаў, мае часамі канчатаак *-ма*: *касьцьма, саньма і г. д.*

§ 28. Слова маці скланяецца гэтак:

Наз.	маці (маць)	Він.	маці	Клічны	маці!
Род.	маці	Тв.	-		
Дав.	маці	Мес.	маці		

Множ. ліку гэтае слова ня мае. У творным склоне множ. ліку яно замяняецца формамі ад *матка*: маткаю, маткі, матақ і г. д.

Б. *Праскланяй на пісьме, аддзяляючы канчатак ад асновы: тразь, соль, медзь; нач, мыш, моц, любоў; куры, суседзі, чэрці.*

Лекцыя 13.

A. 1. Пастаў у адпаведным склоне пададзены пры дзеяслове прадметнік:

<i>бачу</i> (брат);	<i>маю</i> (муж);	<i>паю</i> (коњь)
<i>нясу</i> (стол);	<i>сяку</i> (дуб);	<i>маю</i> (рубель)

Пастаў тыя самыя прадметнікі ў множ. ліку.

2. Як кажацца: люблю *сваіх сёстраў*, *братоў*, ці люблю *свае сёстры*, *браты*? ганю *валы*, *коні*, *авечкі*, ці ганю *валоў*, *коней*, *авечак*?

§ 29. Вінавальны склон прадметнікаў, што азначаюць чалавека (асобу) або жывёліну, аднолькавы з родным склонам у муж. родзе адзіночнага ліку: *бачу брата*, *мужса*, *каня*. Іншыя прадметнікі маюць вінавальны склон аднолькавы з назоўным: *нясі* стол, *сячи* дуб, *мець* рубель (хоць часамі бывае і так: *сячи дуба*, *пісаць ліста*, *мець рубля*).

У множным ліку толькі прадметнікі, што азначаюць чалавека, асобу, маюць вінавальны склон аднолькавы з родным; усе іншыя аднолькавы з назоўным: *бачу братоў*, *люблю сёстраў*, *але ганю валы*, *паю коні*, *пасу авечкі* і г. д.

3. Як будзе **родны** склон такіх прадметнікаў:

- a) вол, коњь, чалавек, брат, злодзей, пан і падобн.?
- b) куст, стол, пень, малаток, кошык, ключык і падобн.?
- c) назоваў месяцаў: студзень і г. д.?
- d) дождж, вечер, сънег, дым, туман, гром, агонь; съвет, боль, жаль, ценъ, сум, узор, розум, сон; шрот, народ, лес, бор, гай, попел, ячмень, алей і падобн.?

4. Як будзе **месны** склон такіх прадметнікаў:

- a) дуб, плод, рог, скамарох; лаза, хата, нага, рука, саха; вакно, ярмо і падобн.?
- b) коњь, гай, камень, зямля, кузня, жыцьцё, здарэньне і падобн.?
- c) нож, кош, абруч, бор; дзяжа, душа, печ, вуліца, гара, і падобн.?
- d) муж, Лукаш, Багдановіч, Грыгор, купец, кітаец і падобн.?
- e) сук, Менск, Слуцак, чалавек; вока, века і падобн.?

5. Зьвярні ўвагу на напісаныне, пастаў націск і адзнач склоны:

локцем - локцям, аленем - аленям, пытаньнем - пытаньням, здарэньнем - зда-

рэнъням, асаблівасьцяй - асаблівасьцей, поле - поля, здарэнъне - здарэнъня...

6. Побач з пададзенымі формамі родн. скл. множ. ліку якія формы яшчэ могуць быць:

сёлы – сёл...?
вароты – варот...?
дровы – дроў...?
галовы - галоў...?
яйцы - яец...?
песньі – песень...?

кросны - красён (кросен)...?
вёдры - вядзёр (вёдзер)...?
вокны - вакон (вокан)...?
жорны - жарон (жоран)...?
вёрсты – вёрст...?
палотны - палацён (пaloцен)...?

Б. *Паўтарыць скланеньне прадметнікаў з асаблівай увагай на канчаткі, азначаныя ўва ўзорах тоўстым шыфтам.*

Лекцыя 14.

- A.**
1. Што такое прыметнік або імя прыметнае?
 2. Якія бываюць асаблівасці прадметаў?
 3. На якія пытаньні адказвае прыметнік?
 4. Праскланяй съляпы, босы, сіні ва ўсіх радох і аддзялі аснову ад канчатку.

§ 30. Прыметнікам або імем **прыметным** называецца зъменная часыціна мовы, што выражаетя на звязаную з часам асаблівасць прадмету і адказвае на пытаньні *які, -ая, -ое, чый, -я, -ё?*

Прыметнік мае рады (мужчынскі, жаноцкі й ніякі) і скланяецца, напр.:

съляпы, съляпая, съляпое; сіні, сіняя, сіняе...

УЗОРЫ СКЛАНЕНЬЯ.

<i>адзіночны лік:</i>				<i>множны лік: (для ўсіх радоў)</i>
1) Н.	съляп-ы	съляп-ая	съляп-ое	съляп-ыя
	Р.	съляп-ога	съляп-ое(ой)	съляп-ых
	Д.	съляп-ому	съляп-ой	съляп-ым
	В.	як Н. або Р.	съляп-ую	як Н.
	Т.	съляп-ым	съляп-ою(й)	съляп-ымі
	М.	съляп-ым	съляп-ой	съляп-ых
2) Н.	бос-ы	бос-ая	бос-ае	бос-ыя
	Р.	бос-ага	бос-ае(й)	бос-ых
	Д.	бос-аму	бос-ай	бос-ым
	В.	як Н. або Р.	бос-ую	як Н.
	Т.	бос-ым	бос-аю(й)	бос-ымі
	М.	бос-ым	бос-ай	бос-ых
3) Н.	сін-і	сін-яя	сін-яе	сін-ія
	Р.	сін-яга	сін-яе(й)	сін-іх
	Д.	сін-яму	сін-яй	сін-ім
	В.	як Н. або Р.	сін-юю	як Н.
	Т.	сін-ім	сін-яю	сін-імі
	М.	сін-ім	сін-яй	сін-іх

УВАГА 1. Першы прыклад - *съляп-ы*: канчатак пад націкам, прад канчаткам цвёрды зычны;

другі прыклад - *бос-ы*: канчатак не пад націскам;
трэці прыклад - *сін-і*: мягкі зычны перад канчаткам (сін-і, лаціні-цай: siń-i, siń-aha, siń-amu і г. д.).

2. Прыметнікі згаджаюцца ў родзе з прадметнікамі, таму і вінавальны склон прыметнікаў згаджаецца з адпаведнай формай прадметнікаў, напр.: маю *добрах братоў*, маю *добрая коні*, маю *добрая сані*.

Б. 1. *Праскланяй*: цёплы летні дзень, стары глухі дзед, чырвоная краска, съляпое шчаня.

2. *Сьпісваючы аддзялі канчаткі прыметнікаў ад асновы:*

Новае сіта на калку вісіць, а старое пад лавай валяеца. Апошняе спатканьне. Ліпы старыя шумяць за съцяною. Зоры далёкія, зоры бліскучыя ціха гараць над зямлёй. Люблю я летнюю месячную ночь. Цякла крынічка халоднае чыстае вады. Ранній вясною выехалі з гораду. Лішній капейкі ні ў кога няма. Каля суседняга сяла было вялікае возера. З поўначы цёмнае, з сіверу дальняга нуднае восень прыйшла. Прыляцела ластаўка ў гумно даведацца свайго даўнейшага леташняга доміка.

Лекцыя 15.

A. 1. Зъярні ўвагу на прыметнікі: *Грозен да ня боязен*. Хоць *бязворан*, да ўсюды *праворан*. Дзякую за полудзень: я й так ня *голадзен*. *Повен* хлявец белых авец (зубы). *Чоран* воран. Удаўся гарох *тонак і высок*, і на лісьце шырок.

§ 31. Скарочаныя прыметнікі. У назоўным склоне сустракаюцца скарочаныя прыметнікі: грозен, боязен, чоран, сіня туча, чорна мора, сіні тучы, ясны вочы, добры людзі. Іншыя склолы скарочаных прыметнікаў у беларускай мове бываюць рэдка: грозна мужа, грозну мужу, сіня мора, сіню мору...

2. Дапоўні адпаведнымі формамі поводле пададзенага ўзору:

зялёны,	-ая,	-ае,	- зелянейшы,	-ая,	-ае,	- найзелянейшы,	-ая,	-ае
горкі,	-ая,	-ае,...						
новы,	-ая,	-ае,...						
сіні,	-ая,	-ае,...						

§ 32. Ступені прыраўнаванья. Тыя прыметнікі, што азначаюць **якасьць** (на пытанье *які?*), могуць мець тро ступені гэтай якасьці або тро ступені прыраўнаванья:

1-ая ступень **звычайная**: зялёны, -ая, -ае; сіні, -яя, -яе...

2-ая ступень **вышэйшая**: зелянейшы, -ая, -ае; сінейшы, -ая, -ае.

3-ая ступень **найвышэйшая**: найзелянейшы, -ая, -ае; найсінейшы, -ая, -ае, або самы зялёны, самы сіні, ці **за** ўсіх найзелянейшы, **ад** усіх найсінейшы і г. д. Некаторыя прыметнікі маюць “няправільныя” ступені прыраўнаванья: добры - лепшы, найлепшы; благі - горшы, найгоршы; малы - меншы, найменшы...

§ 33. Прыметнікі якасныя і прыналежныя. Прыметнікі, што паказваюць якасьць прадмету (на пытанье *які?*), называюцца **якаснымі**: добры, грозны, сіні і г. д. Прыметнікі, што паказваюць прыналежнасць прадмету (на пытанье *чый?*), называюцца **прывналежнымі**: бацькоўскі, дзедаўскі, бацькаў, бацькава, матчын, матчына і г. д.

Прыналежныя ступеняў прыраўноўванья ня маюць. Яны часцей ад якасных здараюцца ў скарочанай форме: *матчын дар, бацькава хата, чортава племя; матчына дара, матчыну дару, матчыны дары; бацькаву хату, бацькавы хаты; чортава племені, чортаву племені, чортавы плямёны...* (у іншых склонах скарочана форма сходзіцца з поўнай).

УВАГА. Ня маюць ступеняў прыраўнаванья і іншыя, адносныя прыметнікі, што паказваюць паходжанье, матэрыйял, стан або ўтвораны ад прыслоўяў: вясковы, гарадзкі, польскі, нямецкі, каменны, саломены, босы, съялы, глухі, тутэйшы, учораши і г. д.

Б. 1. *Сыпісаць і скарочаныя прыметнікі падчыркнуць:*

Дзякую за полудзень: я сам ня голадзен. Лысаму грэбень не патрэбен. Сядзіць мой сакол смущен, не вясёл. Хоць бядняк душой будзь чэсьцен - ён і злодзей і бяскчэсьцен. “Матчын дар” - творы Алеся Гаруна. Пасадзілі ў бацькаву хату. Чортаву племені не пакланюся. Збруя белая, раменна, ўбрана ў золаце адменна.

2. Напісаць ступені прыраўнаваньня: новы казух, зялёны сад, вялікі бор, цёплая шапка, шырокое поле, глыбокае мора, благі сон, сухі хлеб.

Лекцыя 16.

A. 1. Што такое лічэбнік або імя лічэбнае? На якія пытаньні адказваюць лічэбнікі?

2. Дай колькі прыкладаў лічэбнікаў *колькасных і парадковых*.

§ 34. Лічэбнік або імя лічэбнае. Зъменная часьціна мовы, што паказвае колькасць прадметаў або іх парадак, называецца **лічэбнікам** або **іменем лічэбным**: пяць, шэсць; пяты, шосты.

Лічэбнікі, што паказваюць колькасць (адказваюць на пытаньні *колькі?*), называюць **колькаснымі**: адзін, два, тры і г. д.

Лічэбнікі, што паказваюць парадак (на пытаньне *каторы па парадку?*), называюць **парадковымі**: першы, другі, трэці, чацвер-ты і г. д.

Апрача таго, выдзяляюцца йшчэ такія лічэбнікі:
зборныя: двое, абодва, абедзьве, троє, чацьвёра, пяцёра і г. д.
дробавыя: паўтара (вядра), паўтары (бочкі), паўтраця (рубля), паўтраці (вярсты), паўчварты, паўчварты, дзьве трэці(х), трывялі, пяты і г. д.
колькіразовыя: дваякі, -ая, -ае; траякі, -ая, -ае; падвойны, патройны і інш.
неазначальныя: пара, колькі, некалькі і інш.

B. Сьпісаўшы падчыркні лічэбнікі:

Пад адным брылем чатыры браты. Маёй сястры шаснаццаты, а бабцы шэсцьцідзесяты год. На гару чацьвёра цягнуць, а з гары адзін сапхне. Адным махам семсот забіяхам (забіў). Кабыла сівая жарабя рабое, зьеў воўк або. Адзін з сошкай, а сямёра з ложскай. І выпіў віна паўтара вядра. Паўтары бочкі вады прывязылі. Пазыч мне паўтраця злотых і паўтраці маркі. Дзьве трэці работы адрабілі, трывялі пяты часу адбылі. У машыніста хлеб траякі: чорны, белы і ніякі. Заплаціш падвойныя кошты. Пару гадкоў яшчэ пачакаем...

Лекцыя 17.

A. 1. Праскланяй: адна саха, два валы, дзъве дошкі, троє саней, дзеяць братоў, сто дваццаць восем грыбоў.

§ 35. Скланенъне лічэбнікаў. Лічэбнікі парадкавыя скланяюцца падобна да прыметнікаў: першы, першая, першае; першага, першай(й) першага; першаму і г. д.

Лічэбнікі колькасныя скланяюцца адчасъці падобна да прадметнікаў, адчасъці падобна да прыметнікаў.

§ 36. Адзін, адна, адно.

адзіночны лік:

множны лік

(для ўсіх радоў)

H.	адзін	адна	адно	адны
P.	аднаго	аднае,	аднаго	адных
		аднэй(ой)		
D.	аднаму	аднэй(ой)	аднаму	адным
B.	як H. або P.	адну	як H.	як H. або P.
T.	адным	аднэй(ой)	адным	аднымі
M.	адным	аднэй(ой)	адным	адных

§ 37. Два (муж. і ніякі р.), дзъве (жан. р.):

H.	два	дзъве	
P.	двох (двум)	дзъвёх (дзъвюх)	
D.	двом (двум)	дзъвём (дзъвюм)	
B.	як назоўны або родны		
T.	двама (двума)	дзъвяма (дзъвюма)	
M.	двох (двух)	дзъвёх (дзъвюх)	

Таксама, як *два*, *дзъве*, скланяюцца *абодва*, *абедзъве*: абодвух, абедзъвюх і г. д.

Падобна **тры, чатыры**: тры, трох, тром, трима, трох; чатыры, чатырох, чатыром, чатырма, чатырох.

§ 38. Пачынаючы ад пяцёх і да трывцацёх, лічэбнікі скланяюцца так:

H.	пяць	дзесяць	трыццаць
P.	пяцёх	дзесяцёх	трыццацёх
D.	пяцём	дзесяцём	трыццацём

B.		<i>як назоўны або родны</i>
T.	пяцьма	дзесяцьма
M.	пяцёх	дзесяцёх

Пачынаючы ад **пяцьдзесят** і да **дзесяцьдзесят**, лічэнікі зъмяняюцца, як пяць, або найчасцей зусім не зъмяняюцца: з усімі пяцьдзесят людзьмі, з усіх дзесяцьдзесят снапоў і г.д.

§ 39.

	Сорак	сто	Лічэнікі 200, 300, 400 і далейшыя
H.	сорак	сто	
P.	сараку	сту	
D.	сараку	сту	
B.		<i>як H.</i>	
T.	саракма	стома	
M.	сараку	сту	

або зусім не зъмяняюцца, або зъмяняюцца гэтак: дзвесце, двухсот, двумстам, двумастамі, двухстам; трыста, трохсот, тромстам, трымастамі і г.д.

§ 40. Абое, двое, трое, чацьвёра...

H.	абое	двое	трое	чацьвёра
P.	абаіх,	дваіх,	траіх,	чацьвярох
	абайго	двойго	трайго	
D.	абаім	дваім	траім	чацьвяром
B.		<i>як Назоўны або Родны</i>		
T.	абайма	двойма	трайма	чацьвярма
M.	абаіх	дваіх	траіх	чацьвярох

Таксама, як чацьвёра, скланяецца **пяцёра і далейшыя** (хоць часта яны зусім не зъмяняюцца).

§ 41. Дробавыя лічэнікі, зложаныя з **паў-** напрыклад: паўтара (муж. і ніякі р.), паўтары (жан. р.), паўтраця, паўтраці, паўчварты, паўчварты, паўпяты, паўпяты і г.д. - не зъмяняюцца.

§ 42. Трэба ведаць, што *абодва* ужываецца для азначэння толькі муж. і ніякага роду (абодва браты, абодва вакны); *абедзьве* - для жаноцкага роду (абедзьве сястры, абедзьве сахі); *абое* – калі рады памяшаныя (абое - рабое; кабыла лысая, жарабя рабое, зьеў воўк абое).

Б. *Перапісаць узоры скланенія лічэнікаў.*

Лекцыя 18.

A. 1. Што такое займеньнік?

2. Праскланяй: мой добры конь, гэты самы замок, сам гаспадар, увесь хлеб, усялякая работа, сама гаспадыня, тая прыгожая краска, гэтае дзіця, маё добро, чыё пяро, хто такі, што такое.

§ 43. Займеньнік. Зъменная часць мовы, што ўжываецца заместа імені прадметнага, прыметнага або лічэннага, называецца **займеньнікам**. Вось часцей ужываныя займеньнікі:

1. *Асабовыя*: я, ты, ён, яна, яно; мы, вы, яны.
2. *Зваротныя*: сябе і ся (*мыюся*).
3. *Прыналежныя*: мой, твой, свой, нашы (наш), вашы (ваш), іхны і інш.
4. *Паказальныя*: гэты, гэны, той, такі, гэткі і інш.
5. *Пытальныя*: хто? што? каторы? чы? і інш.
6. *Адносныя*: тыя самы, што пытальныя, але без пытання.
7. *Азначальныя*: увесь, усякі, усялякі, кожны, сам, самы.
8. *Неазначальныя*: нехта, нешта, неякі (нейкі), нечый, хтось, штось, хтосьці, неякісь, чыйсь і інш.
9. *Адмоўныя*: ніхто, нішто, нічый, ніякі, ніводны і інш.

Б. 1. Перапісаўшы, падчыркні займеньнікі:

Некаторыя расціліны жывуць вельмі доўга. Надвор'я нечага награваць. Нехта зламаў некалькі галін у садку - каб ён сабе шыю зламаў! На сваім кані, як хачу, скачу. Які дзякую, такая і работа. Хто на чым сядзіць, той таго й глядзіць. Не бярыся не за сваё дзела. Чужая булька нікому не баліць. А хто там ідзе у вагромністай такой грамадзе? А што яны нясуць на сваіх плячах? А куды, куды гэту крыўды ўсю, а куды нясуць на паказ сваю? на съвет цэлы. Ня пытай ні ў кога, дзе к шчасцю дарога.

2. Навучыцца на памяць усе віды займеньнікаў (§43).

Лекцыя 19.

- A.**
1. Якія віды займеньнікаў ведаеце? Пералічыце і дайце прыклады.
 2. Узоры скланення якіх займеньнікаў пададзены ў першым коле (бач лек.17)?
 3. Якія займеньнікі называюцца займеньнікамі 1-ай, 2-ой і 3-яй асобы?

УЗОРЫ СКЛАНЕНЬНЯ.

§ 44. Сябе.

Н. -	В. сябе
Р. сябе	Т. сабою(й)
Д. сабе	М. сабе

Зваротнае <ся> асобна ня ўжываецца, а толькі з дзеясловамі: мыща (мыщъ+ся), мыю-ся, мыеш-ся і г. д.

§ 45. Сам, сама, само; той, тая, тое; увесь, уся, усё.

адзіночны лік:

Н. сам	сама	само
Р. самога	самой, самае	самога
Д. самому	самой	самому
В. самога	самую	само
Т. самым	самою(й)	самым
М. самым	самой	самым

множны лік:

(для ўсіх радоў)

Н. той	тая	тое
Р. таго	тэй, тае	таго
Д. таму	тэй (той)	тamu
В. як Н. або Р.	тую	як Н. або Р.
Т. тым	тэй (той)	тым
М. тым	тэй (той)	тым

тыя

тых

тым

як Н. або Р.

тымі

тых

Н. увесь	уся	усё
Р. усяго	усей, усяе	усяго
Д. усяму	усей (усёй)	усяму
В. як Н. або Р.	усю	як Н. або Р.
Т. усім	усею(й), (усёю)	усім
М. усім	усей,	усім

усе

усіх

усім

як Н. або Р.

усімі

усіх (усёй)

§ 46. Хто, што.

Н.	хто, што	В.	каго (кога), што
Р.	каго(кога), чаго(чога)	Т.	кім, чым
Д.	каму, чаму	М.	кім, чым

§ 47. Такія займеньнікі, як **нашы, кожны, які, такі** і інш., падобныя да прыметнікаў, складаюцца, як прыметнікі: **нашы, нашага, нашаму** і г.д.

§ 48. Побач з поўнымі формамі - **нашы, нашая, нашае; нашую, тую, самую; тою, тэю, усёю, усею, самою** - ужываюцца і скарочаныя: **наш, нашу, ту, саму, той, тэй, усёй, усей, самой.**

Б. *Праскланяй на пісьме прыклады, памешчаныя у лекцыі 18 пад А.2. – мой добры конь, гэты самы замак і г.д.*

Лекцыя 20.

A. 1. Што такое дзеяслова? Што такое спражэньне? Што такое 1-ая, 2-ая і 3-ая асоба?

2. Праспрагай у цяперашнім часе: *бяру, думаю, раблю* і аддзялі асабовыя канчаткі ад асновы дзеяслова (*бяр-у, бяр-эш, бяр-э* і г.д.).

3. Праспрагай у прошлым і будучным часе *нясьці, прынясьці; рабіць, зрабіць.*

4. Як творыща будучны час? Як творыща прошлы час?

5. Што такое закончанае і незакончанае трыванье?

6. Сколькі ладоў і якія?

§ 49. Дзеяслова гэта зъменная часціна мовы, што азначае *дзеяньне* або *стан* прадмету, напр.: пішу, кажу - дзеяньне; расту, жыву - стан.

Дзеяслова выражает такую *асаблівасць* прадмету, якая звязана з *часам*.

Зъмена формаў дзеяслова ў часе, ліку і асобе называецца **спражэньнем**.

§ 50. Асабовыя канчаткі. Цяперашні час для кожнай асобы мае асобныя канчаткі, напр.: *няс-у, няс-еш, няс-е(ець); няс-ём, нес-яцё, няс-уць; ста-ю, ста-иш, ста-іць, ста-ім, ста-іщё, ста-яць*. Гэтыя канчаткі (тоўсты шрыфт) называюцца асабовымі.

УВАГА*. Больш правільна асабовыя канчаткі выдзяляюцца так: *няс-у, няс-e-i-sh, няс-e-icь; няс-ë-m, сядз-i-ue, сядз-яць, маўч-u, маўch-ys-i..., маўch-açь* і г.д. Такім способам, асабовыя канчаткі будуть: *-u, -ish, -icь, -m, -ue, -uyć, -açь*. Галосныя **е, ё, я, i, ы, э** (бяр-э-ш), **а** (каж-a-ш), якія стаяць паміж асновай і канчаткам, трэба лічыць звучнымі устаўкамі. Гэтая устаўка аднесена да канчатку толькі дзеля упрашчэння выгляду.

§ 51. Дзеясловы, што маюць у канчатку 2 ас. адз. ліку **-еш (эш)**, а ў 3 ас. мн. л. **-уць (юць)**, адносяцца да **першага спражэньня**, напр.: *няс-еш, таўч-эш, няс-уць, таўк-уць, дума-еш, дума-юць*.

Тыя дзеясловы, што маюць у 2 ас. адз. ліку **-иш, -ыш**, а ў трэцяй асобе множ. л. **-аць, -яць**, належаць да **другога спражэньня**.

B. Праспрагай у цяперашнім часе і аддзялі рыскамі асабовыя канчаткі дзеясло-ваў: *жну, цягну, тачу, сяджу, іду, сплю, крычу, маўчу.*

Лекцыя 21.

A. 1. Што такае асбовыя канчаткі? Што такое першае і другое спражэнье?

УЗОРЫ СПРАЖЭНЬЯ.

§ 52. У спражэнні трэба адрозніваць першае і другое спражэнье, прычым у кожным з іх ёсьць дзьве магчымасыці: 1)асбовыя канчаткі пад націскам, 2)асбовыя канчаткі не пад націскам. Вось прыклады спражэнья:

Цяперашні час. Першае спражэнне.

1) асбовыя канчаткі пад націскам:

адзіночны лік:		множны лік:	
1 ас.	няс-у	бяр-у	няс-ём
2 ас.	няс-еш	бяр-эш	нес-яцё
3 ас.	няс-е(ць)	бяр-э(ць)	няс-уць

2) асбовыя канчаткі не пад націскам:

адзіночны лік:		множны лік:	
1 ас.	дума-ю	каж-у	дума-ем
2 ас.	дума-еш	каж-аш	дума-еце
3 ас.	дума-е(ць)	каж-а(ць)	дума-юць

§ 53. Цяперашні час. Другое спражэнне.

1) асбовыя канчаткі пад націскам:

адзіночны лік:		множны лік:	
1 ас.	сядж-у	маўч-у	сядз-ім
2 ас.	сядз-іш	маўч-ыш	сядз-іще
3 ас.	сядз-іць	маўч-ыць	сядз-яць

2) асбовыя канчаткі не пад націскам:

адзіночны лік:		множны лік:	
1 ас.	пал-ю	гавар-у	пал-ім
2 ас.	пал-іш	гавор-ыш	пал-іще
3 ас.	пал-іць	гавор-ыць	пал-яць

УВАГА 1. Ужываюцца і такія формы, як пале, гоне, гавора, падобна да будзе (заместа: паліць, гоніць, гаворыць).

УВАГА 2. Калі націск прыходзіцца на канчатак, то адразу відаець, каторае спражэнне: нясеш, бярэш, нясуць, бяруць; сядзіш, маўчыш, сядзяць, маўчаць.

Але, калі націск прыходзіцца не на канчатак, то часта бывае няясна, які галосны трэба ставіць у канчатку. Тады бяром *неазначальнік*. Калі ў канчатку неазначальніка стаіць *i* або *ы*, то гэта дзеяслова *другога спражэннія*: рабіць - робіш, робіце, робяць; гаварыць - гаворыш, гаворыце, гавораць; *але*: казаць - кажа, кажаце, кажуць; думаць - думаеш, думаеце, думаюць і г. д.

§ 54. Некаторыя дзеясловы зрастаюцца з зваротным займеннікам **-ся**: мыцца (мыць-ся), вясьціся і г. д. Пры спражэнні **-ся** дадаецца да слова: мыюся, мыешся, мыемся, мыецеся. Толькі ў 3 асобе і ў неазначальніку канчатак **ць-ся** зъліваецца ў **-цца**: ён мыеца, яны мыюцца, мыцца. Калі перад **-ца** стаіць зычны, то пішацца адно *ц*: здасца, ад'есца і г. д.

§ 55. Дзеясловы *крыць*, *мыць*, *ишиць*, *выць*, *рыць* спрагаюцца так: **кры-ю**, **кры-еш**, **кры-е**; **кры-ем**, **кры-еще**, **кры-юць** і г. д.

Б. *Праспрагайце: ісьці, варыць, даваць, касіць, ишиць, мыцца, біць, біцца.*

Лекцыя 22.

- A. 1. Як будзе прошлы час: аддаць, касіць, скасіць?
2. Як будзе будучы час: касіць, скасіць, рабіць, зрабіць?
3. Якія дзеясловы маюць будучы просты, а якія будучы зложаны?

§ 56. Прошлы час. Узоры спражэнья:

адзіночны лік:

1 ас.	я	нёс, нясла, нясло
2 ас.	ты	прынёс, прынясла, прынясло
3 ас.	{ ён яна яно }	нёсься, неслася, нялося, прынёсься і г. д.

множны лік:

1 ас.	мы	
2 ас.	вы	нясьлі, прынясьлі...
3 ас.	яны	нясьліся, прынясьліся...

УВАГА. Як бачым, прошлы час у адзін. ліку зъмяняецца ў родзе: нёс, нясл-**a**, нясл-**o** і г. д.

§ 57. Запрошлы час. Часамі здараецца час *запрошлы*: я быў зрабіўши, прынёсши, пайшоўши і г. д. (перш, чымся што другое здарылася).

§ 58. Будучы час мае дзьве формы: *простую* і *зложную*.

Дзеясловы закончанага трываньня маюць будучы просты: *пайду*, *зраблю*; незакончанага - будучы зложны: *буду исьці*, *буду рабіць* і г. д.

Простая форма спрагаецца таксама, як цяперашні час, напрыклад: я зраблю, ты зробіш, ён зробіць, мы зробім, вы зробіце, яны зробяць.

УВАГА. Дзеясловы закончанага трываньня цяперашняга часу ня маюць!

Зложная форма складаецца з будучым часам ад *быць* і неазначальнікам таго слова, што спрагаецца:

адзіночны лік:

я буду	}	рабіць
ты будзеш		хадзіць
ён, яна, яно		і г. д.

множны лік:

мы будзем	}	рабіць
вы будзесе		хадзіць
яны будуць		і г. д.

Здараюцца формы будучнага часу зложаныя інакш: рабіц-іму, рабіц-імеш, рабіц-іме; рабіц-іmem, рабіц-імеце, рабіц-імуць. Заместа буду тут ужыта дзеяслова *іму*.

§ 59. Прадбудучны час. Здараецца прадбудучны час: я буду пайшоўши, буду ўстаўши і г. д. (перш, чымся што другое зробіцца).

Б. *Перапісваючы, аддзялі асабовыя канчаткі дзеясловаў, канчаткі першага спражэньня падчыркні простай рыскай, а другога - пакручастай:*

Галоднаму асьцюкі ня колюцца. Гавораць гамоняць, а ня ведаюць дзе звоняць. І кормяць, і пояць, і вочы колюць. Глухі не дачуецы, дык прыложыць. Далей паложым, бліжэй возьмем. Прочкі ходзяць без сарочки. Калі не нажнём, то й не назьбіраем. Не ўрадзіў мак - перабудзем і так. Тады пабачым, як заплічам. Што пасееце, то й сажняцё. Многа можаш, ды мала ложыш. Ня там траціш, дзе купляеши, а там дзе прадаеши. Кравец шые, а каваль куе. Улетку сонца падымаеца высока і съвеціць доўга. Рыечка рые, скачка ічабеча (съвіньня і сарока). Чуецца ў Нёмнавай гутарцы жаль. Саломенным валом не араць, а сееным канём не ваяваць.

Лекцыя 23.

- A. 1. Як будзе загадны лад ад: хваліць, хваліцца, калоць, браць, брацца, памагаць, памагчы, даць, мець, кінуць, кідаць, прамаўляць, прамовіць, піць, біць?
2. Ці мае загадны лад форму 1 асобы адз. ліку?
3. Скажы колькі прыкладаў загаднага ладу. Як ён творыцца?

§ 60. Загадны лад. Узоры спражэньня.

	<i>адзіночны лік:</i>	<i>множны лік:</i>
1)	1 ас. - - 2 ас. няс-i , бяр-ы 3 ас. няхай нясе(ць) , бярэ(ць)	няс-é-ма , бяр-э-ма няс-é-це , бяр-э-це няхай нясуць , бяруць
2)	1 ас. - - 2 ас. бразын-i , сьвісьн-i 3 ас. няхай бразыне , сьвісьне	бразын-е-ма , сьвісьн-е-ма бразын-е-це , сьвісьн-е-це няхай бразнуць , сьвіснуць
3)	1 ас. - - 2 ас. чу-й , лі-(й) 3 ас. няхай чуе , ліе	чу-й-ма , лі-й-ма чу-й-це , лі-й-це няхай чуоць , ліоць
4)	1 ас. - - 2 ас. кінь , еж 3 ас. няхай кіне , есыць	кінь-ма , еж-ма кінь-це , еж-це няхай кінуць , ядуць

Першай асобы адз. ліку загадны лад ня мае.

Другая асoba адз. ліку мае такія канчаткі:

- 1) **-i, -ы** пад націскам - **нясі**, **хвалі**, **калі**, **мані** (маніць), **мялі**, **сушки**, **бяры**, **памажы**, **валачы** і інш.
- 2) **-i, -ы** не пад націскам - **вымі**, **бразыні**, **выбяры**, **выгавары**...
- 3) **-й** пасъля галоснага - **дай**, **гуляй**, **мей** (май), **чуй**, **стой** (стаі), **крый**, **мый**, **шый** і інш. (формы **лі**, **бі**, **ві**, **пі** заместа **лій**, **бій**, **вій**, **пій**);
- 4) **зычны мягкі і ацьвярдзеўшы** - **кінь**, **сядзь**, **лезь**, **еж**, **рэж**, **калеч**, **скоч**, **саромся**... (таксама: **прамоў**).

Калі да гэтых формаў даставім канчатаク **-ма** (або **-м**), то дастанем 1-ую асобу мн. ліку. Пры гэтым у дзеясловах, як **нясі**, **бяры**, **бразыні** (1 і 2 узоры) трэба замяніць **-i** на **-e**, **-ы** на **-э**: **нясі**, **нясема**, **нясеце**; **бяры**, **бярэма**, **бярэце**; **бразыні**, **бразынем(a)**, **бразынеце** і г. д.

Трэцяя асoba складаецца з **няхай** або **хай** і трэцяе асобы цяперашняга часу: **няхай** (хай) ён, яна, яно кажа, **няхай** (хай) яны скажуць.

Б. Спісаючы аддзялі канчаткі загаднага ладу:

Э, што! Бывайце, людзі, жывы! Дзе толькі торба і мой кій? Гэй, сыпма далей, там, на нівы, хоць гром грымі, хоць віхар вый! Ня трацьце марна часу! Ня верце, а прымерце. Падступіцесь бліжэй, пакланіцесь ніжэй. Не кажэце, шэры гусі, што я тут гарую, а скажэце, шэры гусі, што я тут паную. Пазычаны хлеб еж ды аглядайся. Кіньце стрэльбу і буду, і я ў вас буду. Што сябе ня міла, то й другому ня зычце. Вярнецеся, маладыя леты, хоць да мяне ў госьці! Адважна, брацьца, наперад ідзеце цьвёрдай і правай ступою, кожнаму ў вочы съмела глядзеце, праўду нясеце з сабою. Пі горкае, еж кіслае: і памрэш - ня згінеш.

Лекцыя 24.

A. 1. Праспрагай у прошлым часе: ісьці, пайсьці, рабіць, зрабіць, спаткацца, знайсьціся.

2. Якія формы дзеясловаў маюць род?

§ 61. Умоўны лад дастанем прыставіўшы дапаможнік **-бы** або **-б** да прошлага часу. Напрыклад: я *пайшоў-бы*, *пайшла-бы*, *пашло-бы*; ты *пашоў-бы* і г. д.

Мы *пашлі-бы(б)*; вы *пашлі-бы(б)*, яны *пашлі-бы(б)*.

Дапаможнік **-бы(б)** можа стаяць не пры дзеяслове, а пры іншым слове ў сказе, часам можа замяняцца словам *каб*, якое стаіць асобна. Напрыклад: Які-б то быў крук, каб выпусьціў з рук (- як то быў-бы крук, каб выпусьціў-бы з рук).

B. 1. *Перапісаўши падчыркні умоўны лад:*

Вагар стаў-бы пералівацца цераз край, і нам не удалося-б вярнуцца на бераг, асабліва калі недалёка ад берагу ёсьць падводнае каменьне. Што-б было з нашай чайкай, калі-б мы ехалі ў часе буры па моры? Ня зыч ліха другому, каб не давялося самому. Каб ня ежка, не адзежка, дык была-б грошай дзежка. Мы-б мо' і ня крыўлялі, каб павадоў і пуг ня зналі. Не было-б тут пастуха, ваўкі перадушылі-б авечкі. Хоць і ведаў-бы, нічога не сказаў-бы.

2. *Паўтарыць §§ 52, 53, 54, 55.*

Лекцыя 25.

А. 1. Перарабі сказ так, як паказана ў першым прыкладзе:

майстры будуюць дом - дом будуеца майстрамі;
куля разьбіла вакно - ?
каваль куе серп - ?
Купала напісаў “Паўлінку” - ?

2. Замест *мыюся* можна сказаць *мыю сябе*. Ці можна аддзяліць *ся* і замяніць на *сябе* у такіх дзеясловах: чашуся, зачыняюся, паддаюся, замачуся, скрабуся? Скажыце самі колькі падобных дзеясловаў.

3. Ці можна, напрыклад, *сустракацца*, *цалавацца*, *абдымацца* з самым сабой ці абавязкова з *кім*, з *чым*?

§ 62. Станы. Некаторыя дзеясловы могуць мець розныя станы: *б'ю, біты, б'юся; раблю, роблены, раблюся; мыю, мыты, мыюся і г. д.*

Усе гэтыя дзеясловы маюць тры станы: **дзейны** (або актыўны), **залежны** (або **пасыўны**) і **сярэдні**.

Дзейны стан паказвае, што нейкая асоба або рэч сама нешта *дзеець*, і яе дзеяньне *пераходзіць* на другую рэч (*пераходнае дзеяньне*): куля *разьбіла* вакно, майстры *будуюць* дом і г. д.

Дзеясловы *разьбіла, будуюць* выражаюць дзейны стан - пераходнае дзеяньне. Пасъля дзейнага стану можна паставіць пытанье *каго? што?* (вакно, дом - вінавальны склон!).

Калі-ж кажам: вакно *разьбіта* куляю, дом *будуеца* майстрамі; “Паўлінка” *напісана* Купалам, то будзем мець залежны стан. Пры ім стаіць пытанье *кім? чым?* (куляю, майстрамі, Купалам - творны склон!).

Сярэдні стан складаецца з дзейнага і займеныніка *-ся* і азначаець або *зваротнае дзеяньне* (мыюся, чашуся = мыю сябе, чашу сябе), або *супольнае* (цалуюся, сустракаюся - з *кім?* з *чым?*).

Ад іншых дзеясловаў нельга тварыць розных станаў, напрыклад: іду, сплю, баюся, съмяюся. Нельга сказаць *каго? што?* іду, сплю. Нельга аддзяліць *-ся*, бо няма дзеясловаў “баю”, “съмяю”. Аб такіх дзеясловах можна сказаць, што яны *ніякога* стану.

Б. *Перапісаўши, азначыць стан дзеясловаў (надпісаць):*

Будучыня. Кіпіць работа, плыве пот, і крык, і гул, як гром; туды-сюды снуе народ: будуюць новы дом. Лапаты рэжуць глыб зямлі, зывініць сталёвы лом: на месцы даўнай старыны будуюць новы дом. Штодзень угорку съцены йдуць ушыр і ўдож кругом; баліць мазоль і рвецца грудзь, а ўсё-ж будуюць дом! Настане дзень, надыйдзе час, мы крэпку столь звяздзём, і лепшай

прышласьцю для нас быць мусе новы дом! Працуйма-ж, брацьца! Хай хутчэй пальеца пот цурком: прыжджом і мы съятлейшых дней, як скончым строіць дом! (У. Галубок).

*Як мы любіліся, як кветкі ў панары, цяпер разыйшлися, як цёмныя хмары.
Трудна звярнуцца ў бядоце. Голадам змораны, цемраю скручены, працай
няўмернай забіты, замучаны, моўчкі бяз скаргі канчае свой век!*

Лекцыя 26.

- A. 1. Утварыце прадметнікі ад такіх дзеясловаў: тварыць, карміць, жыць, біць.
2. Ад тых-жа дзеясловаў утвары прыметнік з устаўкамі **-уч**, **-юч**, **-т**, **-ен**, **-ан**.
3. Што маєм у такіх прыкладах: сяджу *чытаючы*; прыду *прачытаўшы* - дзеяслоўную прымету ці дзеяслоўнае прыслоўе?

§ 63. Дзеяслоўны прадметнік, дзеяпрыметнік, дзеяпрыслоўе.

Ад дзеяслова можна ўтварыць іншыя часціны мовы: дзеяслоўны прыметнік або **дзеяпрыметнік** і дзеяслоўнае прыслоўе або **дзеяпрыслоўе**.

Дзеяслоўны прадметнік з *часам* не звязаны і ад іншых прадметнікаў няроўніцца, напр.: твор, тварэньне, корм, кармленье, жыцьцё, біцьцё, журбота, згрызота і г. д.

Дзеяпрыметнік і дзеяпрыслоўе tym розняцца ад звычайнага прыметніка і прыслоўя, што паказваюць на час, як дзеяслова, напрыклад: чытаючы, ідучы (цяпер. ч.); чытаўшы, ішоўшы (прош. ч.).

Дзеяпрыметнік у форме цяпер. часу ўжываецца рэдка: чытаць - чытаючы(й), чытаючая, чытаючае.

У прошлым часе дзеяпрыметнік мае ўстаўкі: **-уш**, **-л** (дзейны стан), **-т** і **-н** (залежны стан). Напрыклад: рабіць, біць - рабіўшы, -ая, -ае; роблены, -ая, -ае; біўшы, -ая, -ае; мінуць - мінулы, -ая, -ае; біты, -ая, ае; чытаць - чытаўшы, -ая, -ае, чытаны; купляць - купляўшы, -ая, -ае; купляны, -ая, -ае.

Дзеяпрыметнік зъмяняецца ў радох і скланяецца, як прыметнік. Напрыклад: чытаючы(й), -ая, -ае; чытаючага, чытаючае, чытаючаму і г. д. (Да таго: зъмяняецца ў часе - чытаючы(й), чытаўшы(й) і мае станы: чытаўшы(й), -ая, -ае, чытаны, -ае, -ае).

Дзеяпрыслоўе мае нязменныя формы і цяпер. і прошлага часу і можа быць у стане дзейным і залежным. Напрыклад:

	дзейны стан	залежны стан
цяпер. ч.	съледзя-чы	будучы съледжаным, -ай, -ым
прош. ч.	сълядзі-ўшы	быўшы съледжаным, -ай, -ым

Формы залежнага стану ўжываюцца рэдка. Дзеяслоўная прымета не скланяецца і не спрагаецца і падобная да прыслоўя (**дзеяпрыслоўе**).

§ 64. Формы на **-учы**, **-ючы**, **-ачы**, **-ячы** выводзяцца ад 3 асобы множ. ліку: у 1-ым спражэнні канчаюцца на **-ўшы**, **-ючы**, у 2-ім на **-ачы**,

-ячы: бяруць, думаюць - бяручы, думаючы; гавораць, стаяць - гаворачы, стоячы.

Б. Перапісаўшы, падчыркні дзеяслоўны прадметнік простай рыскай, дзеяпрыметнік пакручастай і дзеяпрыслоўе дзьвяма простымі:

Звон магучы, звон бліскучы, з срэбра літы, з злота зьбіты, загрымі ты, загрымі! І на вайне ёсьць замірэнны, і на моры пагода. Пан Шабуневіч, седзячы ля ваконца, падшывае дратвай перады. Пушча съпіць у зачарованым съне. Прыдзеце вы, добрыя, вечна кахаючы, ішасьце вы съвету даруйце! Прыдзеце вы, моцныя, бураю званыя, ворагам гібелъ грымеце! Ой, пайду я гукаючы, сваю долю шукаючы. Гоеняя раны ня трэба дражніць. Мудраваньне - дураваньне. На чужы лоб шыбаючы, трэба і свой падставіць. Пасеяўшы на усходу, не чакай харошага плоду. Каяньне позна ходзіць. Пазычаны хлеб еж ды аглядайся. Паміж пяскоў Эгіпецкай зямлі, над хвалямі сінеючага Ніла ўжо колькі тысяч год стаіць магіла: ў гарышку насеньня жменю там знайшли. Ёсьць чары ў забытым, старадаўным; прыемна нам сталецьцяў пыл страхнуць, пажыць мінулым - гэткім мудрым, слаўным, быцьцё дзядоў у смутку ўспамянуць.

ЛЕКЦЫЯ 27.

А. 1. Праспрагайце дзеясловы *есьці*, *даць*, *быць*. Ці яны спрагаюцца так сама, як іншыя дзеясловы?

§ 65. Дзеясловы *есьці*, *даць*, *быць* маюць асобнае спражэнъне:

адзіночны лік:		множны лік:	
1 ас.	ем	дам	ямо
2 ас.	ясі	дасі	ясьцё
3 ас.	есьць	дасьць	ядуць

Ем - гэта цяперашні час, *дам* - будучны час.

Быць мае у цяперашнім часе толькі форму 3-е асобы адзіночнага ліку: *ёсьць* (або кароткае *ё*). Гэтая форма адносіцца да ўсіх трох асоб абодвух лікаў.

Загадны лад: еж, дай, будзь, няхай есьць, няхай дасьць, няхай будзе; ежма, дайма, будзьма, ежце, дайце, дайце, будзьце; няхай ядуць, дадуць, будуць.

Астатнія формы складаюцца звычайна.

Б. 1. Праспрагай есьці, даць, быць у прошлым і будучым часе; утвары ад іх формы дзеяпрыметніка і дзеяпрыслоўя; утвары умоўны лад.

2. Як будзе неазначальнік такіх дзеясловаў: жну, ганю, таўку, даю (2 розныя неазначальнікі), б'ю, п'ю, нясу, вязу, пляту, вяду, пякуся, кусаюся?

3. Утвары ад гэтых дзеясловаў дзеяпрыметнікі і дзеяпрыслоўі.

Лекцыя 28.

А. 1. Пакажы прыслоўі ў пададзеных сказах: Даўно ўжо целам я хварэю. Поруч раскідалісь родныя вёскі. Усюды панурыя людзі. Калісь глядзеў на сонца я.

2. Што выражает прыслоўе і да чаго адносіцца ў сказе? (гл. “Першае кола” § 27).

§ 66. Прыслоўе - гэта нязыменная часьціна мовы, што азначае розныя *акалічнасці*: *месца*, *часу*, *прычыны*, *спосабу*. Прыслоўі выражают асаблівасці асаблівасцей.

Паводле свайго значэння прыслоўі дзеляцца на:

прыслоўі *месца* (на пытаньне *дзе?*): там, туды, адтуль, адкуль, тут, гэнам, вун, блізка і інш.;

прыслоўі *часу* (на пытаньні *калі?*): цяперака, сёньня, летась, пазаўчора, учора і інш.;

прыслоўі *прычыны* (на пытаньне *чаму?*): таму, чаму, дзеля і інш.;

прыслоўі *спосабу* (на пытаньні *як?*): добра, глыбока, вельмі, дужа і інш.

§ 67. Большаясць прыслоўяў - гэта акасцяняльныя формы зыменных часьцін мовы: предметніка, прыметніка, займенніка, лічэбніка, дзеяслова.

Вось некаторыя прыслоўі *ад розных склонаў*:

1) добра, борзда, съцюдзёна і г. д., вось, як, так, колькі, толькі, нельга, летась, зараз, уперад, назад, уздоўж, удоўж, удоўжкі, ушыркі, увышкі, увелькі, насустрэчу, наўзавады, нацямкі і інш. - усё гэта формы назоўнага і вінавальнага склону.

2) сёлета, сёньня (сяго-дня), учора, заўтра, зраньня, змалку, здалёку, дагары, звонку і інш. - формы рdnага склону.

3) памаленьку, пабеларуску, панямецку і інш. - формы дав. скл.

4) разам, часам, сілком, кумілем, пехатой і інш. - формы твор. скл.

5) балазе, годзе, наадзіноцы, потым, улетку, узімку, папацёмку, паасобку, напотым, уваччу, вонках і інш. - формы месн. склону.

Прыслоўі *ад дзеясловаў*: няма, нямаш (ня мае, ня маеш), загадзя, наўмысьлья, адумысьлья, спакваля (пачакаўшы), мусіць, відаць, можа, дзякую, маўляў і інш.

Шмат прыслоўяў мае свае асобныя прыслоўныя *канчаткі* (-ды, -дэю, -ма, -мі, -ль, -лі, -ка, -кі, -оў, -чы, -ча і інш.): куды, туды, усюды, тады, заўсёды; кудэю, тудэю, сюдэю; кудэма, тудэма, сюдэма; бягма, ляжмя, дарма, тойма; вельмі; адкуль, пакуль, дасюль, скуль; калі, ніколі; тутака, тамака, цяперака, ёсьцека, нямашака, тутачка, тамачка; толькі, колькі, гэталькі, далоўкі, дамоўкі; далоў, дамоў; надоячы; апрача, aberuch,

насустрэч, некалісъ, дзесь, калісъ, некалісъці, дзесьці, калісъці; пааднойчы, двойчы, тройчы і шмат іншых.

Адмоўнасьць **не** (ня) і **ні** адносім да прыслоўя. Напрыклад: Ці ты прыдзеш да мяне? - Або так, або не. Не, ня прыду. Ня ўмее ні чытаць, ні пісаць.

§ 68. Некаторыя прыслоўі маюць **ступені прыраўнаванья**:

добра - лепш, ляпей; найлепш, найляпей;
блага - горш, гарэй; найгорш, найгарэй;
многа, шмат - больш, балей; найбольш, найбалей;
мала - менш, меней; найменш, найменей;
скора - скарэй; найскарэй;
бела - бялей; найбялей і г. д.

Б. *Перапісаўшы, падчыркні прыслоўі:*

Спачатку яно шалясьцела вельмі нясьмела, а потым лізнула ваконца ціха, як сонца. І пуста-ж, пуста ў гэтым лесе. Нідзе дарогі не найці; вось тут абсохні і сагрэйся, найдзі дарогу ў бяспуцьці. А помню ўсё было іначай: папас ты меў тут, як папас; нічога воз гальля ня значыў, агонь ня зводзіўся, ня гас. Запраўды, так гавора важна. - А ўжо-ж ганяюць не здарма! - І песнью так пяе працяж-

на!... Душу, здаецца, рве яна. - А ці ты помніш усю чыста? Сонца зранку жарам пыша, ветрык лісьце чуць калыша, вее чуць паўзьверх зямлі.

Лекцыя 29.

- A.**
1. Якія часыціны мовы самастойныя, а якія не?
 2. Што такое прадлог? Якая сувязь паміж прадлогам і склонам?

УВАГА. Усё гэта ўспомніць з “Першага кола” §§ 29 і 30.

§ 69. Прадлог - гэта такая нязъменная несамастойная часыціна мовы, што азначае залежнасць паміж прадметам або кірунак дзеяньня: кніжка ляжыць *на* стале; вучань падышоў *да* дошкі і г. д.

Прадлог кіруе склонам, найчасьцей адным, але часам двама і трывма, напрыклад:

родн. - без (бяз), для, дзеля, да, з-за, з-пад, каля, апрача, у і інш. (без работы, для суседа, дзеля святы, да хаты, з-за вугла, з-пад хаты, каля лугу, апрача таго).

дав. - к: к хаце, к лесу (але часьцей кажацца *да* хаты, *да* лесу).

він. - пра, праз, цераз, скроль і інш. (кажу пра тое, згінуў праз сваю нядбаласць, ішоў цераз поле, скроль хмары цёмныя).

твор. - над (над зямлёй, над полем і г. д.).

месн. - пры, па (пры дарозе, па лясох, па дорогах і г. д.).

він. і твор. - за, пад, перад, прад і інш. (за яго, за ім, пад стол, пад сталом, перад дом, перад домам, прад домам).

він. і месн. - у, на, аб і інш. (у лес, у лесе, на стол, настале, кінуць аб стол, гаварыць абстале).

род., він. і месн. - з (вярнуўся з работы, сабака ўвелькі з ваўка, з сахою).

УВАГА. З дзеясловамі і прыслоўем пішацца разам. (гл. “Першага кола” §§ 30 і 31).

- B.** *Улажыць 10 сказаў на розныя прадлогі і склоны.*
-

Лекцыя 30.

- A. 1. Што такое злучнік?
2. Перад якімі злучнікамі ставіцца коска? (“Першае кола” § 40).

§ 70. Злучнік гэта не самастойная і нязъменная часьціна мовы, што злучае розныя слова ў сказе або самыя сказы, напр.: былі ў іх сын *i* дачка; ня мей сто валоў, *a* мей сто другоў.

Вось найчасьцей ужываныя злучнікі: *i*, *a*, але, бо, або, альбо, *ці*, да, ды, дык, *-жа*, аж, ажно, каб; *ані*, адно, *няхай* (*хай*), аднолька, аднак, навет (*нават*), хіба, *няўжо*, чымся, прынамся, хоць, хаця, калі, чаго, чаму, таму, на што, зашто, затое, затым, быццам і інш.

Як відаць, у значэныні злучнікаў часта ўжываюцца займеньнік - што, чаго, чаму і інш., часам у злучэныні з предметам: зашто, затое, нашто, натое і інш.

Некаторыя злучнікі выводзяцца з дзеясловаў: бадай (бог-дай - бог дай), быццам (ад быць), *няхай*, *хоць*, *хаця* і інш.

У значэныні злучнікаў могуць ужывацца ім прыслоўі: калі, аднак, прынамся і інш.

§ 71. Злучнікі пішуцца разам, напр.: *няхай*, *ажно*, *няўжо*, *нашто*, *зашто*, *затое*, *затым*. Такія злучнікі трэба адрозніваць ад займеньнікаў з прадлогамі, што пішуцца асобна. Напрыклад:

Затым казак гладак, што пад’ёў набак. Кося, кося *што-б* толькі злавіць удалося. *Адтаго* і пагалелі, што салодка пілі, елі. За *тым* домам быў вялікі сад. *Ад таго* месца недалёка да хаты.

- B. *Перапісаць, падчыркнуць злучнікі, пасставіць націск і звярнуць увагу на знакі прыпынку:*

*Болей слухай, меней гавары. Бяду бяду вядзе, а трэцяя паганяе. Бяда, што ня п’еца й вада. Гол, як сакол. I без пана ведама, што ў нядзелю свята. Калі ў малотна, дык і завозна. Не бяда, што чорна, абы было праворна. Няма тае хаткі, куды-б ня было згадкі. Расьце добра і прыгожа, ажно глянучь міла. Абы дзень прашоў ды да нас дашоў (ды=*i*). Блізка відаць, ды далёка дыбаць (ды=*але*). Свае бяды нікому не кажы, бо добры заклянеца, а злы пасьмянецца. Збоежжа сушаць на сонцы ці на печы ды мелюць у жорнах ці ў млыне. Ці-то птушка тая кінула зянё, ці-то занялося бураю яно? За што купіў, за тое й прадаў. Зато й пратаў, што ня дбаў. Нашто дарма сабак дражніць! На што надзеець кола, калі вось зламалася.*

Лекцыя 31.

- A. 1. Што такое выклічнік?
2. Якія ведаеце выклічнікі?
3. Ці выклічнік самастойная часьціна мовы: ці ён сам па сабе нешта выражает?

§ 72. Выклічнік - гэта зусім самастойная часьціна мовы: ён заключае ў сябе часта як-бы цэлы не распрацаваны і не падзелены на састаўныя часьці сказ: Куга-куга-куга! данасілася з хаты. Дзеля гэтага выклічнікі выдзяляюцца знакамі прыпынку: клічнікам (!) і коскай.

Клічнік ставіцца ў тых разох, калі вы кліч выражаете толькі выклічнікам, а ня ўсім сказам, напр.: *Ат!* зъясі пасаліўши. *Куга!* я табе не слуга. Калі-ж кліч выражаетца ўсім сказам, то пасля выклічніка ставіцца коска, а ў канцы сказу - клічнік ці пытальнік. (*Ох, лепей у двох!* Эх, скручу я дудку! *Ну, што далей будзе?*).

Калі выклічнік стаіць перад займеннікам або толькі памацняе слова, перад каторым стаіць, то ў такіх разох звычайна знакам не аддзяляецца. Напр.: *Ой* пайду я лугам, лугам. Чую, **ах** чую той неўгамонны расходзісты звон! *Ой* ты, вецер, ня шумі!

Калі выклічнік з'яўляецца нейкай часьцінай сказу, то знакамі не выдзяляецца. Напр.: А сабака хап злодзея за палу (*хап*-выказальнік). Не кажы тпру, не злавіўши. (*тпру* - дапаўненіне).

Складаныя выклічнікі злучаюцца злучком: *дррон-дррон!* *дзын-дзын-дзын!* і г.д.

- B. Перапісаўши, паставіць націскі, падчыркнуць клічнікі і звярнуць увагу на знакі прыпынку:

Эх ты, Нёман-рака! Ах, як стрэлка марудна ідзе! Дружна, з ахвотай, гэй, на работу скарэй! Штось прамовіць: шу-шу-шу! і заціхне, бы баіцца памыліцца і сказаць што-небудзь лішине. Дррон-дррон! ціха бразгаціць. Гэй, мой конік! гэй, мой сівы! ну, яшчэ, маленькі! Варушыся, гэй, ня бойся, конік мой сівењкі! Эх ты, поле! колькі сілы тут затраціць трэба! Ой, неба гладзь далёкая, крыштальная, глыбокая! О, песню важную такую ня пойме толькі гліны ком... О, люд мой лапаты, патульны, за што цябя я так люблю? О не, зусім ня так! Э, што!... Бывайце, людзі, жывы! Ой, крыўда чалавечая, вякамі ты расла, пажарамі і мечамі паслася, як магла. Ой у полі каліна стаіць! Ой чуць, маці, чуць, дзе малойцы йдуць! Ой, коню, мой коню, заграй пада мною! Гайды съцежскі кракладаць. Брысь пад печ! Скажы на майго каня тпру, а то мае губы пазяблі.

§ 73. Беларускі правапіс апіраецца на асноўных правілах: 1) аб пісаныні галосных і 2) пісаныні зычных.

Галосныя пішуща так, як вымаўляюцца (гукавая або фонэтычная аснова): **сталы, валы, съцяна, лясы** і г. д., а не столы, волы, съцена, лесы, хоць: **стол, вол, съцен, лес** і г. д.

Зычныя, наадварот, пішуцца гледзячы на паходжанье (этимолёгію) слова. Напрыклад, пішам: мёд, калодка, падтрымаць, мыеишся, а ня мёт, калотка, паттрымаць, мыесься (як чуваць), бо, зъмяніўшы слова, маєм: мёду, калодак, пад ім, мыеші.

Аднак да гэтых правілаў здараюцца дзе-ня-дзе адступлены. Выхъясненем асноўных правілаў пісаньня і адступленія ад гэтых правілаў займаецца **ПРАВАПС**.

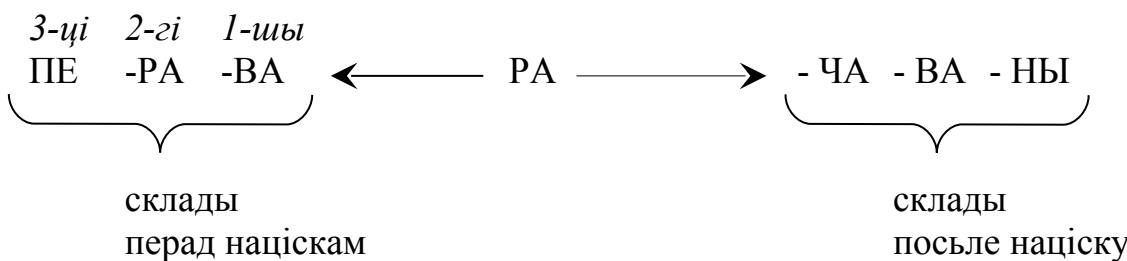
Съярша займёмся галосныі, а пасъля зычнымі.

§ 74. АКАНЬНЕ. Што такое аканьне (яканьне) - глядзі “Першое коло” § 54, лекцыя 48.

У цвёрдых складах перадача аканьня на пісьме не выклікае труднасці. Прынята вельмі простае правіла: *o* і *э* пішуцца толькі пад націскам: *гора*, *рэкі*... У складах не пад націскам на іх месцы пішацца *a*: *гараваць*, *рака*. Ад гэтага правіла робіцца адступленне толькі ў чажаземных словах.

Правіла аб аканьні (яканьні) у мягкіх складох куды больш труднае, бо там не заўсёды *e* замяняеца на *я* у складох не пад націкам.

Трэба адрозыніваць склады перад націкам і склады посьле націску. Склады, што перад націкам, лічацца справа налева ад націску у такім парадку, як паказвае стрэлка і цыфры над складамі:

Гэта трэба добра зразумець, бо “яканье” іначай праведзена ў складох перад націскам, як у складох посьле націску.

ЗАДАНЬНЕ. Пададзеныя слова разъдзяліце на склады, паставацце націск і цыфрамі азначаце парадак складоў перад націскам (як у слове *п-е-р-а-ва-ра-ча-ва-ны*): *велічыня, верацяно, цецярук, пераварот, церазпалосіца, зеленаватыя, бярэзіна, бяды*.

§ 75. СКЛАДЫ ПЕРАД НАЦІСКАМ.

1) **У першым складзе** перад націскам на месцы ***e*** заўсёды пішацца ***я***, напр.: **бя-ду-ю, бя-да, ня-ма, вя-ду, съля-джсу, ля-жыць, не-вя-до-мы бя-дак і г. д.**

УВАГА. Прынята пісаць ***я*** і тады, калі пад націскам стаіць ***a (я)***: бяды, сялян. Трэба ведаць, што ў некаторых гутарках беларускай народнай мовы (паўночны ўсход) аканьне (яканьне) тут выступае толькі тады, калі ў складзе пад націскам стаіць не ***a (я)***; калі-ж пад націскам стаіць ***a (я)***, то ***e*** замяняеца на I (іканьне), а ***o*** на гук блізкі да ***y***. Такім спосабам скажуць: **біда, міняць, гыра; але: бяду, бядзе, зъмяніць, гары і г. д.**

2) **У другім складзе** ***e*** зъмяняеца на ***я (a)*** толькі тады, калі ў першым няма ***a*** або ***я***: **ля-су-нá, бя-ду-нá, ня-ву-чó-ны, ня бы-лá, бяз дзi-ця'-ци і г. д.**

Калі-ж у першым складзе ёсьць ***a (я)***, то ў другім пішацца ***e***: **це-ця-рук, ле-са-вік, не знай-шила, не ма-гу, не ха-чу, без мя-не і г. д.**

3) **У трэцім і далейшых складох** (лічучы ад націску налева) ***e*** ніколі не замяняеца на ***я***: **ве-ра-ця-но, без ве-ра-ця-на, цераз верацяно, не вы-пу-с-кай і г.д.**

Але ў такіх словах, як **съятка-ваць, ясакар, языка-ваты, якаво**, дзе ***я (a)*** асноўнае: **съята, як... - я (a)** захоўваецца бяз ніякае зъмены.

ЗАДАНЬНЕ. Сыпісаць і паставіць, дзе трэба, літары ***я*** або ***e***:

Аб цанка цацанка, а дурному - радасць. Уся с_мейка сыпіць ды спачывае. Абы б_да, а шыя будзе. Баіцца ён ц_бе, як воўк _гняці. Бачыць вока дзе п_чэцца кока. С_нажаць ужо скошана. Мой брат любіць пал _ваньне. На л_жала тоўстае б_рвяно. За белым б_ярэзьнічкам талалай брэша. Птушкі п_расталі съп_ваць. В_снавая кветка. Пры гасыцінцы стаіць в_кавечны курган. Сн_гавая вада ня чыстая. С_л_нін арэ сваё поле. Усьлед думкам н_спакойна вечер падпывае. Як у нашага суседа ды в_сёла б_седа. Будзе кій, ды н_такі. Ня слухаеш ківа, паслухаеш кія. Н_ в_лікая бяды, што б_з рыбы с_рада.

§76. СКЛАДЫ ПОСЬЛЕ НАЦІСКУ. У мягкіх складох посьле націску пішацца Е, напрыклад:

- 1) у розных **устаўках** (суфіксах) - **весень, камень, грэбень, песня - песень; верасень, ліпень, бродзень...**
вучыцель, прыяцель, мучыцель, крыўдзіцель, прыяцельства...
сіненькі, міленькі, цёпленькі...
злодзей, дабродзей; лецейка, сонейка; болей, меней...
зроблены, утаены; голадзен, бедзен; сасна - сосен, палоцен...
хлопец, падышыванец, эўрапеец, галадранец, кітаец...
промысел, бусел, хіцер, мудзер, Зыміцер; дзевер (колер), возер...
маленечкі, соўнечка, лецечка, дзецечка, колешні, якіколечы...
- 2) **у канчатках**, дзе ***e*** граматычна азначана:

у *хаце*, *садзе*, *лесе* і г. д. (як у *бядзе*, *гарудзе*...)
 сіняе *поле*, *добрае* здарэнье... (адзначае ніякі р.)
 звычаем, локцем, полем, вясельлем (твор. скл. адз. л., а звычаям, локцем і
 г. д. - давальны скл. мн. л.);
 коней, песьней, песень; кросен, палоцен; жнеек, лялек і г. д.
 сяляне, мяшчане, панове... (але брацьця);
 браце, *Іване*, голубе, дубе і г. д. (клічны скл.);
 відзець, выглядзець; думаеш, думае, думаем, думаеце; думаець; часамі:
 робе, ходзе (заместа: *робіць*, *ходзіць*);
 прыслоўі на *e*: *пагатове*, *посыле*, *пэнэ*, *тымчасове*...

УВАГА. Калі ў слове націск на прыстаўцы (найчасцей вы-), то “яканьне” можна азначаць так, як быццам слова ставіць бяз прыстаўкі: *ляцець* - *выляцець*, *нясьці* - *вынясьці*, *нясу* - *вынясу*, *лезьці* - *вылезьці*, *мяняць* - *вымяняць*, *ленаваўся* - *вылянаваўся*, *лез* - *вылез*, *сълед* - *досьлед* і г. д.

Такое пісаньне выдаецца больш простым і рацыональным, чым *ляцець* - *вылецець*, *вёз* - *вывез* і г. д.

ЗАДАНЬНЕ. Перапісаць, паставіць націск і падчыркнуць *e* посьле націску:

Ад свайго злодзея не ўсьцеражэшся. Маці перацярпела вялікае гора. Нявесела выглядае неба, заслане шэрымі хмарамі. Увосені багат і верабей. Сынегам вецер сыпе ў дзъверы. Гэты персьцень дараваны. Усюды зелень. Маленъкая, кругленъкая - да неба дакінець (вока). Уюцца думкі смутным роем. Крыўдзіцеляў зможаш, як цёмен ня будзеш. Грады загаслі зельлем. На ўсходзе красна неба. Хіцёр Зьміцер. Коней патапілі, сукні памачылі. Песьней там больш ня чуваць. Брацьця! ці зможам грамадзкае гора? Брацьця! ці хваце нам сілы? Сыцісънецца сэрца ад болю. Вы, панове, пазіраеце далёка... Сяляне цяпер съядомыя грамадзяне. Нізка ўжо сонейка, ценъ лёг на гонейка. Ходзе бусел па балоце. Бродзень зроблены на тое, каб лавіць рыбу. Чэрвень, ліпень і жнівень - летнія месяцы.

§77. СКЛАДЫ ПОСЪЛЕ НАЦІСКУ. У мягкіх складах *посыле* націску пішацца *я*, калі яно асноўнае, незалежнае ад аканьня, або калі *я* у канчатку граматычна адзначана. Напрыклад:

- 1) незалежна ад аканьня: *пямяць*, *пояс* (часцей: *паяс*), *заяц*, *чэлядзь*, *дзевяць*, *дзесяць*, *тысяча*, *памятка*, *прывязка*, *вымяць*, *высякнуць*, *выгляд*, *погляд*, *каяцца*, *веяць*, *сувязь*, *дробязь*, *пенязь*...
- 2) назоўны склон прадметнікаў, прыметнікаў і займеннікаў жсан. роду на *-я* (*a*): *гаспадыня*, *вываратня*, *паня*, *свацьця*..., *як* *даўбня*, *зямля*... *сіняя*, *добрая*, *чужая*; *іхняя*, *гэтая*, *пятая*... *як* *мая*, *твая*, *другая*...

- 3) *родны склон адзін. ліку муж. і ніякога роду*: вучыцеля, вучня, прыяцель..., к каня, лася... поля, зельля, здарэньня..., як жыцьця, быцьця...
- 4) *давальны, творны і месны склон множ. ліку ўсіх трох радоў*:
вучням	вучнямі	вучнях
землям	землямі	землях
здарэньням	здарэньнямі	здарэньнях

УВАГА. Творны склон адзіночнага ліку мае **-ем**: вучнем здарэньнем...

- 5) *родны склон усіх трох радоў на -яў (-ay)*: прыяцеляў, земляў, гоняў, здарэньняў...
- 6) *родны і давальны склон прыметнікаў муж. і ніякога роду*: сін-яга, бліжняга..., як яго або яга... сін-яму, бліжн-яму..., як яму...
- 7) *родны склон прыметнікаў жсан. роду на -ае (-ye)*: сін-яй, сін-яе (краскі)..., як **-яе** але: добрае (кніжкі)..., як тае кніжкі.
- 8) *творны склон жсан. роду*: з доляю(й), воляю(й), лішняю(й), іхняю(й) і г.д.
- 9) *назоўны і вінавальны склон мн. ліку прыметнікаў*: добрыя, зялёныя, сінія, каменныя, калючыя і г. д.
- 10) *формы дзеяслова*:
- З ас. множ. ліку 2-га спражэньня: ходзяць, носяць, водзяць...
- формы на **-чи**, калі яны выводзяцца ад другога спражэньня: ходзяць - ходзячы, носяць - носячы, водзяць - водзячы; [неазначальнікі дзеяць, сеяць, веяць, каяцца...] з займеннікамі **ся**: робішся, гонішся і г. д.

ЗАДАНЬНЕ. Перапісаўши, паставіць націск і падчыркнуць **я** посьле націску.

Мая зоранька ясная, маё сонейка пракраснае! Людзі добрыя навакол стаяць. А дарогі тыя без канца ляжаць. А як съмерцяй Максіма скарабалі, руکі белыя да брамы прыбівалі. Скрыпка разьблілася, але памяць аб музыцы ня згінула. Толькі памятка-насып віднеецца. Тысяча тысяч - міліён. Студэнт апошняга курсу. Душу песніяй весялі. Кучка топалаў стаіць. Ліхадзеям на безгалоўе, а добрым людцам на здароўе. Бо ў тае багатае валы пазгінаюць, а ў тае сіротанькі броўкі ня зыліняюць. Ідуць дзяўчата, маладзіцы і жарты строяць, як блазніцы. І выгляд кожнае адметны. У мысьлях дзядзька разважае. І дзядзька з гэтым людам зыліўся, як зерне ў зернях заблудзіўся. Ідзе так дзядзька і па бруку адзін за дзесяць робіць груку. Так правандруеш да зъмярканьня. На тое-ж горад і губэрня! Аж съмех бярэ на гэта глядзя. І людзі простага больш званьня таўкліся ў банку ўжо ад раныя. Сядай, мой мілы, мой харошы, бо за “пастой” ня плацяць грошы.

§ 78. У ЛІЧЭБНІКАХ АКАНЬНЕ праведзена ня поўна. Лічэбнікі складаныя пішуцца так, як кожная частка, калі яна ўжываецца асобна: семнаццаць,

восемнаццаць, шэсьцьсот, восемсот і інш. Толькі шаснаццаць мае *a* заместа э, якое чуваць у слове шэсьць. Парадкавыя маюць такі галосны, які ў колькасным: дзевяць - дзевяты, дзесяць - дзесяты і г. д. Глядзі табліцу лічэбнікаў: “Першае Кола” лекцыя 13.

§ 79. ГАЛОСНЫЯ Ў КАНЧАТКАХ ДЗЕЯСЛОВАЎ 1-ГА И 2-ГА СПРАЖ.

Глядзі "Другое Кола" лекцыя 21.

ЗАДАНЬНЕ. Перапісаўши, пастаў націск і падчыркні канчаткі дзеясловаў, дзе *-e* стаіць не пад націскам:

Пастойце-ж трошкі, пачакайце, а вось вам крэселка, сядайце! З стала ён выняў ліст паперу і ўсю пісарскую манеру ён перад дзядзькам выяўляе: з-за вуха ручку выцягае, рукою водзіць, нібы піша, і трэ свой лоб ды носам чмыша. Вы, можа, граматны часамі? - А так, расьпішамся і самі. Цяпер ідзеце ў тыя дзвёры зрабіць адметку на паперы. Сярпок скрыгоча прагавіта, жытцо згрызаючы сярдзіта. Зь песні слова ня выкінеш. Загляне сонца і ў наша ваконца. Шылам патакі ня хопіш. Золата і ў краме не дастанеш, а свайго разуму нікому ня прыставіш. Кінь хлеб-соль ззаду - знайдзеш наперадзе. Што пасеецце, то і пажняцё. Ласка - не каляска: сеўши не паедзеш. Сядзьма ды паабедайма, паабедаўши пагаворыма. На беднага Макара шышкі валяцца. Што ў лесе родзіцца, тое ў дварэ згодзіцца. Прыгледзьцеся: новыя дні на вас пазіраюць у іскрах сьвітаньня, і съвецяць другія агні. Ідзеце-ж к народу, як добрыя дзеці, ідзеце. Злучайце яго і горкую праўду у вочы скажэце, чаго ён гаруе, чаго? Касцы пяялі, апранаючыся на пракосах. Расчынече дзверы. Развецся, туман, расплывеця, хмары! Калі не наеўся, то і не наліжацца.

§ 80. ГАЛОСНЫЯ У И I, калі стаяць посьле галоснага, то замяняюцца на *ў* (*y* кароткае) і на *й* (*i* кароткае). Напрыклад: даў, нагрэў, кроў, дуў; дай, нагрэй, крой, дуй.

Тое самае ў сярэдзіне слова: даўно, леўчанё, кароўка, страпянуўся і г. д.; знайка, жалейка, канарэйка, сойка, шкадуйма і г. д.

Тутака паміж *у* і *i* ёсьць нейкая розніца.

Складовае (доўгае) *у* ніколі не стаіць беспасрэдна посьле галоснага, хіба толькі у выклічніку *ay!* і ўрэдкіх чужаземных словах, напр.: *Тадэуши*. Заўсёды *у* або скарачаецца на *ў*, або аддзяляецца ад папярэдняга галоснага “прыдыханьнем” *в*: *сяброўка, цівун, аблавухі, аўтар, аэранаўт* (лётчык).

Тымчасам складовае (“доўгае”) *i* можа стаяць і посьле галоснага, будучы як пад націскам, так і не пад націскам: краіна, заіка, у маі, у Кітаі і г.д.

Калі *у* або *i* стаяць посьле слова, каторае канчаецца галосным, то вытвараецца падобнае палажэнье: *у* і *i* замяняюцца на *ў* і *й*. Напрклад: былі ў бацькі троі сыны; яна ўжо ідзе; пуста й гола ўсюды (заместа: былі у бацькі троі сыны; яна ўжо ідзе; пуста і гола ўсюды).

Ад гэтага робіцца адступленыне ў такіх разох:

1. У вершах *у* і *i* дзеля захаваньня разьмеру могуць не скарачацца, напрыклад:

чыстых хмарак валаконцы сталі у кружочак
вышай лесу, проці сонца, *i* сплялі вяночак...

УВАГА. Нельга скарачаць дзеля захаваньня разьмеру *у* і *i* посьле зычнага, бо такое злучэньне трудна выгаварыць. Але гэта, на жаль, здараеца нават у лепшых паэтаў, асабліва-ж скарачэнье ў. Напрыклад: “*A завернем ў завулак - ён цесны, крывы*” (М.Багдановіч). *Наказ такі, каб заўтра зрана твой брат Антось йшоў да адбору.*

Скарочаных *у* і *i* нельга лічыць за галосныя і посьле іх нельга скарачаць *у* і *i*. Напрыклад, нельга скараціць так: быў ў мяне сабака; той ў нас ня быў.

2. Перад злучэньнем некаторых зычных I найчасцей не скарачаеца, калі там трудней было-б выгаварыць *й*: *спусьцілася імгла, праела іржса, на льняным полі, на іржышча, на ігрышча...*, хоць можна быць і так: *спусьцілася імгла і г. д.*

3. Калі зумысьля націск на *i*, то яно, зразумела, не скарачаеца, напр.: *ён яго і поіць, i корміць...* (але можна й так: *ён яго й поіць, i корміць*).

§ 81. Нескладовае *у* заместа *в* і *л*. Паміж галосным і зычным можа стаяць толькі *ў*, а не *в*: *залатоўка, кароўка, галоўка*, а не *каровка, галовка*, хоць *карова, галаўва* і г. д.

Падобна маём *ў* заместа *л*: *даў, поўны, тоўсты* і г. д.

Зычны *л* астаеца толькі ў прадметніках: *кол, стол, гарэлка, іголка*.

§ 82. ЗАДАНЬНЕ. Перапісваючы, пастаў, дзе можна, заместа *i* у скарочаная *й* і *ў*:

Работа дауну скончана. Пуста і гола усюды. Пачарнеу шырокі луг; адны толькі парыжэушыя фігуры стагоу з востраю жэрдкаю уверсе раскінуліся па грудах і нудна пазіраюць у неба. Сонеіка толькі што узышло. Бацька і маці вярнуліся з поля. Аднаму і у кашы няспорна. Хоць і у родным краі, але не у раі. Салавеі съпяваяу у гаі. Аудзеі усе між людзеі. Сіла і салому ломіць. Навет свойскія качкі і гусі пачуваюць час выраю. Ваука ногі кормяць. Хто дбае, то і мае. Вот табе і на! Цесна зьблілісь нашы хаты, як авечкі у летні жар. Адны вочы і плачуць, і съмлюцца. І рыкам леу сваім будзіу і лес стары, і чыста поле.

§ 83. ПРЫДЫХАНЬНЕ. Калі слова пачынаеца з галосных *a, o, у* або *э*, то перад ім можа стаяць прыдыханье *в* або *г*: *вока, востры, вуха, вугаль, вуліца, гэты, гарэх*.

Калі перад словам, якое пачынаецца з *a*, стаіць прадлог *у* нескарочанае, то тады слова прымае прыдыханье *в*: *дом у вагні*, але - на лузэ гарэў агонь, нешта сквірчэла ў агні.

Аб “прыдыханьні” ў сярэдзіне слова гл. §77.

ЗАДАНЬНЕ. Падчыркні літары, што азначаюць прыдыханье:

Навука лепей за багацьце. Яшчэ ўстане Лявон. Радзівон касіў грэчку. Ніводнае зернятка не прапала. Дзецы знашлі асінае гняздо. У васіным гнязьдзе былі восы. Халодная восень прышла. Халодны асеньні вецер. Вокны адчынілі. У адчыненым акне разьбілася шыба. На адно вуха глуха, а на другое ня чуе. На прыгуменыні стаяў азярод. Снапы сушаць у вазяродах. Снапы сушылі ў азяродзе. У сад вяла вузенькая съцежка. Сем варот у вадзін агарод. Два мядзьведзі ў аднай бярлозе не месцяцца. У вадной дзежачцы два цесьцечкі (яйцо). Аколіцы Вільні вельмі прыгожыя.

§ 84. Чарадванье складоў *ро-ры*, *ло-лы*, *ле-лі* маєм у такіх словах, як: *гром-грымець*, *дрож-дрыжэць*, *кроў-крыві*, *брывы-брыво*, *тросць-рысыцінка*, *крошка-крышиць-крыху*, *дровы-дрывамі-дрывяны*, *брод-брисьці*, *глотка-глытаць-праглынуць*, *блюхі-блыха*, *блеск (бліск)-блішчэць*, *трывух-хрысьціць*, *трывога-скрыгатаць*, *яблык-яблына і г.д.*

Склады *ро*, *ло*, *ле* стаяць пад націскам, склады *ры*, *лы*, *лі* - не пад націскам.

§ 85. ЗВОНКІЯ ЗЫЧНЫЯ на канцы слова і перад глухімі страцілі сваю звонкасць. Але хоць і чуваць боп, лёт, лотка, дзяцька, мох, лёгка, дошч і г.д., аднак-жа пішам боб, лёд, лодка, дзядзька, мог (ад магу), лёгка, дождж і г.д. (бо ў другіх разох, зъмяніўшы слова так, каб посьле яго стаяў галосны, чуваць звонкія: бобу, лёду, лодачка, дзядзіна, магу, лёгенькі, дажджу і г.д.). Гл. “Першае кола” лекцыю 46.

Так сама трэба пісаць заўсёды і прадлогі *ад*, *пад*, *над*, *прад*, *преад* (усе, што канчаюцца на *д*): *ад хаты*, *адхінуць*, *пад сонцам*, *падцягнуць*, *над хатай*, *надхадзіць*, *над сталом*, *прадстаўнік і г.д.*

Усе прадлогі і прыстаўкі, што канчаюцца на *з-з*: *без-*, *цераз-*, *уз-*, *раз-*, калі яны пішуцца з якім словам разам, то перад глухім зычным (*н*, *т*, *ц*, *х*, *с*, *ш*) замяняюць *з* на *с*, а перад звонкім пакідаюць *з*: *схадзіць*, *усходзіць*, *расьціць*, *расшырыць*, *рассыпаць*, *усход*, *цераспалосіца і г.д.*, але - *згінуць*, *бяздомны*, *узгадаваць*, *разьбіць і г.д.* Значыць, тутака трэба *пісаць*, як *чуваць*.

Але калі *з*, *без (бяз)* і *цераз* пішуцца асобна, то ніколі *з* на *с* не замяняецца: *з хаты*, *бяз хлеба*, *цераз сад*, *цераз стаў і г.д.*

§ 86. ГЛУХІЯ ПЕРАД ЗВОНКІМІ чуваць як *звонкія*: *казьба*, *прозьба*, *гарарадзьба*, *пядзьдзесят і г. д.* Тутака пішам ня так, як чуваць, а *касьба*, *просьба*,

пяцьдзесят... (дзеля таго, што маем: *касіць, прасіць, пяць...*). Гл. “Першае кола” лекцыя 46.

ЗАДАНЬНЕ (да §§ 85, 86). У пададзеных прыкладах зычныя напісаны так, як выгаварваюцца. Перапісваючы, пішы, як прынята пісаць (*боб, гарод..., а не - бол, гарот...*):

У гародзе расьце боп. Цэп вісіць у гумне. У дзядзькі высокі лоп. За свавольства дастанеш добрую лупку. Хлеп на стале, рукі свае. Важыш на рыпку, ваш і на юшку. Не адарві почапкі ат калыскі.

Іду па клаццы (па клатцы). Мёт салоткі. Сабака зънюхаў сълет. Атклат ня йдзе ў лат. Ты, брат мой, еш хлеп свой. Ад марозу кожны молат. У каваля цяжкі молат. Улетку люблю цябе, дзетку(?), а зімой зъем хлеб съ съвіньнёй.

Сёлета гарох стручны. Зламаўся парох. У мядзьведзя ёсьць бярлох. Пастух съцярог авечкі. Лёхка на сэрцы. Ён едзе ўлехцы. Начлежнікі паехалі на начлех. Драхкая дорога. Ты мох дзерці мог.

У Слуцку ўсё па люцку. Аддай сваё грамацкай справе. Слуцкія паясы. Ксёнц тое самае, што й поп. Навагруцкі павет.

Лець падняў цяшкі сноп. Капаюць рэцьку. Бацькі гадуюць дзяцей. Мець дастаюць з зямлі. Трэба мець хлеп і да хлеба. И ня вашая, блазнота! На страсе вырас мох; на маху бяроска, - мілей свая хатка, як чужая вёска. Бегала ліска каля лесу бліска. Заблішчэлі медныя медныя казкі на сонцы. Вось улес у густы лес. Злес з дрэва.

Каб ня ешка, не адзешка, дык была-бы грошай дзешка. Прас Беларусь і Літву істушкай ліецца Нёман. Жняя цяшка працуе. Птушка зачапілася ношкай за волас сіла. Прадалі рыш (да яды). Прадаў рыш, а купляў лыс. Калі ўзяўся за гуш, не кажы, што ня душ. Колькі душ у вашай вёсцы?

Нат хатай лётае каршун. Не зайшоў нат (=нават) разывітацца. Перад імі ня кланяйся, бо ня варты. Сноп ад снапа на дзьве стапы. Жораў съ цяплом, а ластаўка зь лістом. Пат табой каня забілі. Разъмяні мне гроши. Раскапай яму. Зоркі рассыпаліся па небе. Бацька ўсхапіўся, абуў боты і, расчыніўшы дзверы, вышаў на двор. Без добра ня будзе добра. Бяс часу ня будзе квасу.

Гарба, малацьба і казьба - цяшкія работы. Наш дзет ужо слабы ў хадзьбе. Колькі ні прасі, а прозьбы не памогуць. Дзядуля сядзіць на прызыбе. Казьбіт косіць сена. Маладзьбіты пайшли дамоў. У капе шэзьдзесят адзінак.

§ 87. Зъмягчэньне *c*, *z*, *и*, *дз* - гл. “Першае кола” лекцыя 47.

§ 88. РОЗНЫЯ ЗЛУЧЭНЬНІ ЗЫЧНЫХ.

1. Злучэньні *ci*, *чи* чуваць як *ци*,
а злучэньні *tič*, *dič* чуваць як *тич*:
чутваць: маццы, даццы; старасьвежчына, загаччык;
pішацца: матцы, дачцы; старасьветчына, загадчык і г. д.
2. Злучэньне *ds* дае ў вымове *и*, хоць пішацца *dz*:
чутваць: люцкі, швэцкі, грамацкі...
pішацца: людзкі, швэдзкі, грамадзкі...
заместа: людскі, швэдскі, грамадскі і г. д.
3. Злучэньне *ts* дае *и* –
чутваць і *pішацца*: полацкі, брацкі, брацтва...
заместа: полатскі, братскі, братства і г. д.
4. Злучэньне *жсс*, *зс* даюць *c*-
чутваць і *pішацца*: боскі, францускі...
заместа: божскі, французскі і г. д.
5. У злучэньнях *стл* і *здн* зынікае *t* і *d* - чутваць і *pішацца*: пачэсны, позны,
шчасны, шаснаццаць...
заместа: пачэстны, поздны, шчастны, шастнаццаць і г. д.
6. Злучэньне *нн* знаходзім у тых прыметніках, што ўтвораны ад прымет-
нікаў, якія маюць *н* у сваёй аснове: съцяна - съценны, камень - каменны,
вайна - ваенны, палатно - палацены і г. д. Але там, дзе ў аснове няма *н*,
пішацца адно Н: шкло - шкляны, дрэва - драўляны; гэтаксама дзеяпры-
метнікі: зроблены, пабелены, наладжаны і г. д.
7. Злучэньне *иц* пішацца ў лічэбніках і дзеяслове, напрыклад: адзінаццаць,
дванаццаць і г. д.; мыцца, съмяцца; мыецца, съмяецца і г. д. - заместа:
адзінадсяць, дванадсяць; мыецься, съмяецься.

ЗАДАНЬНЕ. Сыпісаўшы, падчыркнуць злучэньні, аб каторых
гаварылася:

Хто позна ходзіць, той сам сабе шкодзіць. Дудка грае жаласьліва. Ці знаў
хто, братцы, з вас Тарас? Матцы трывцаць год, а дачцы адзінаццаць. Лёд на
рэчы затрашчэў. Парэчкі растуць пры рэчы. У Вільні шмат старасьветчыны.
Зашмат за гадчыкаў ды даглядчык. Прыйехаў аб'ежчык (заместа: аб'ездчык). У
Слуцку ўсё па-людзку. Ваяводзкія палацы. Расходзіўся, як брацкі звон. Па
беленькай жэрдаццы чырвоны пеўнік едзе. Птушкі ў клетцы. Швэдзкія
сярнічки. Плыты ганялі ў Нямеччыну, у Прусію. У гародчыку растуць краскі.
На лад пэрсідзкі ткуць яны. Француская мова багатая. Не пазынечеся ў школу!
Хоць бедны, а пачэсны. Запрасілі на пачостку, а частаваць не частавалі.

§ 89. ЗЫЧНЫЯ З ПРЫЦІСКАМ (“падвойныя”).

1. Параўній выгавар і напісаныне пададзеных слоў у розных славянскіх мовах:

беларускае	украінскае	стара-славянскае	расейскае	польскае
палаженьне	положения	пложеніе	положение	położenie
вясельле	веселля	веселіе	веселье	wesele
жыцьцё	життя	житіе	житьё	życie
судзьдзя	суддя	судія	судья	sędzia

2. У беларускай мове (звычайна ў канцы прадметнікаў) на месцы стара-славянскае групы зычны+i+галосны маєм зычныя падоўжныя, з прыціснутым выгаварам (“падвойныя”):

льль: *вясельле, Купальле, Ільля, ральля, з сольлю, кольле* і г. д.

ньнь: *здарэньне, сумленьне, пытаньне* і г. д.

зъзъ: *з гразьзю, мазъзю, зазъязь, рызъзё,*

сьсь: *каса - касъсё, волас - валосьсе, колас - калосьсе* і г. д.

дձձь: *суд - суддзя... (лепш як судзьдзя), ладдзя, разводдзе* і г. д.

цъцъ: *жыцьцё, багацьце, куцьця* і г. д.

жжж: *збожжса* і г. д.

чч: *лыка - лыччо, сук - суччо, печ - запечча, запеччу, у ваччу* і г. д.

шиш: *зацішиа, у вушишу, з роскашишу* і інш.

Апрача таго, такія прыціснутыя зычныя (у напісаныні **падвойныя**) зьяўляюцца пры злучэныні з прадлогамі: *с-сыпаць, ад-даць, бяз-зубы* і г. д.

УВАГА. 1. Зычныя **б**, **п** і **р** не падвойваюцца: *бязрыб'e, куп'ё, Хацім'я, надвор'r'e* (а не - бязрыббе, куппё, надворра і г. д.). Таксама: *здароўe, безгалаўe...*

2. **Віць і ліць**: *вію, віеш, віе; віём, віяцё, віюць*

або інакш: *ўю, ӯеш, ӯе; ӯём, ӯяцё, ӯюць;*

лію, ліеш, ліе; ліём, ліяцё, ліюць або інакш: *льлю, льлеш, льле; льлём, лъляцё, лълюць.*

ЗАДАНЬНЕ. Сыпісаўшы падчыркнуць падвойныя літары, што азначаюць прыціснутыя зычныя:

Зельле заглушила поле. Зацішша прад бурай. Уражжа сіла наступіла. На прадвесніне бывае разводдзе. Гэркулес на раздарожжы. Ралдзюлю трэба баранаваць. На сцэне іграю не вялікую ролю. Ільля нарабіць гнільля. Жыцьцё, як мёду піцьцё. Наша Хацім'я хоча капусты і бацьвіння. Скінь гэтае рызъзё. Венікі вяжуць з бярозавага вецыця. На гальлі было гняздо. Мая сястра Галія. Пацямнела ў ваччу. Мост збудаваны з тоўстага бярвення. Стaiць крушнямі

каменьне. Крыльлем махае, а лящець ня можа (вятрак). Лъеца (лълецца) Нёман паміж гораў. Зазыялі зоры ў ясным небе. Буйным жыцьцём усё чыста кіпела. Колы мажуць каламазьзю.

(Да § 89): У сяле пабудавалі каменны дом. Мы купілі насыценны каляндар. У нас дзераўляныя ложкі. Каля гары вапенныя капальні. Ранняя зорка. Шкляныя дзвіверы. Чырвоны колер, вінны смак, каменные сэрца - што гэта так? (вішня). Ехаць конна. Пісьменнаму й кнігу ў рукі. Туманныя асенінія дні. Малады сасоньнік расьце на ўзорку.

§ 90. ПРАДЛОГІ З ПРЫСЛОЎЯМІ пішуцца разам: уперад, назад, наступэччу, дагары, зраньня, запраўды, наадзіноцы, улетку, улетку, узімку, ураныні, увечары, паасобку, уваччу, пабеларуску, паческу, потым, загадзя, наўмысьля, спакваля, заўсёды, адкуль, дасюль і г. д.

Таксама разам пішуцца складаныя прыслоўі і **ні, не** з прыслоўямі: ніколі, нідзе, некалісь, няма, аберуч, абыдзе, абыяк, ажно і г. д.

ЗАДАНЬНЕ. Сыпісаўшы, падчыркнуць прыслоўі:

Сонца з ранку жарам пыша; ветрык лісьцем чуць калыша, вее чуць паўзьверх зямлі. Што ўвесну ножкаю коп, то ўзімку ручкаю хоп. Гэта зроблена наўмысьля. Ішлі мы памаленьку, вобмацак, каб папацёмку на што не наткнуцца. Абыяк прышло - лёгка з рук зышло. Грозен рак, да ззаду вочы. Папаў, як у нерат: ні ўзад, ні ўперад. Ветрык ледзь-ледзь набяжыць. Пусты ўлетку нашы сёлы. Вясна тым часам рабіла сваё дзела. Маеш час, але ня ўмееш тым часам распарадзіцца. Сыпераду грэе, а ззаду вечер вее. Шатавіла-матавіла панямецку гаварыла, патурэцку заварочвала; сыпераду шыльца-вільца, спадысподу палатно, а зверху аксаміт. Так-сяк накасяк, абы не палюдзку. Свой свайму паняволі брат. Па няволі ня плачуць. Ні калі то было, ні калі то будзе. Ня здраджу ніколі.

§ 91. Адмоўнасьць **ні** пішацца:

1) калі **ні** можна замяніць на **ані**, напрыклад: **ні** разу, **ні** гугу; **ні** вала, **ні** кала; ня ўмею **ні** чытаць, **ні** пісаць - хочуць на караля абаброаць; **ні** панюхаць не далі... (**ані** разу, **ані** гугу; **ані** вала, **ані** кала; ня ўмею **ані** чытаць, **ані** пісаць і г. д...).

2) у злучэньях **як ні, куды ні, што ні, каго ні** і інш., калі сказ ня мае адмоўнага сэнсу: як ні круці, а трэба умярці. Куды ні кінь - усюды клін і г.д.

3) з адмоўнымі займенінкамі **ніхто, нішто, нічый, ніякі, ніводзін** і з адмоўнымі прыслоўямі **ніколі, нідзе, нічуць, нікуды...**

УВАГА. Трэба ведаць, што ў шмат якіх гутарках беларускае мовы, асабліва-ж заходніх **ні** ўжываецца заместа **не (ня)**, напрыклад: ні буду, ні маю, ні разъбяру, ніпагода, нівясёлы дзень, німа, ніхай і г. д.

ЗАДАНЬНЕ. Перапісваючы, дзе можна, зъмяніць **ni** на **ані**:

Бяды, калі ў жыце лебяды, але няма горшай бяды, калі ні жыта, ні лебяды. Колькі качка ні мудруй, а лабудзем ня будзеш. Ні мора, ні зямля - караблі ня плаваюць, бо нельга (балота). Ні відам ня відаць, ні ў казках сказаць. Ні за што, ні пра што. Ні ладу, ні складу. Ні съяты, ні павешаны. Ні рыба, ні мяса. Як ваўка ні кармі, а ён усё ў лес глядзіць. Гулявы нож ні на што ня згож. З дурным ні знайсьці, ні згубіць.

§ 92. Некаторыя прадметнікі маюць *устаўку* (суфікс) **ак** або **ік**: галубочак, ножык... Калі, зъмяніўши склон, галосны перад **к** выпадае, то трэба пісаць **-ак** (галубочка - галубочак); а калі не выпадае, то **-ык** (ножыка - ножык).

ЗАДАНЬНЕ. Перапісайшы, падчыркнуць устаўкі **-ак** і **-ык**:

Разумен гаршочак, а ў ім сем дзірачак (галава). Поўны падпечак белых курачак (зубы). За белым бярэзынічкам талалайчык брэша (язык). А што цябе прынясло - ці чаўночак, ці вясло? Прыляеў сакалочак у зялёны садочак. Хлопчык парэзаў пальчык. Ветрык вее, дожджык съціхае.

§ 93. ЗЛУЧОК ужываецца ў гэткіх разох:

1) для злучэнья дапаможных частак **бы**, **б**, **жса**, **жс** з папярэднім словам: добра было-б, каму-б гэта даць, а мой-жа ты суседзька! ды куды-ж ты, дуб зялёны, пахіляешся?

Калі-ж **бы**, **б** і **жса**, **жс** сходзяцца разам, то яны паміж сабою злучком не злучаюцца: калі-ж бы мне пайсьці, вось быў-бы ж ты рады і г.д.

2) для злучэнья складаных прыйменнікаў **з-за**, **з-пад** - з-за стала, з-пад лому і г.д.

3) у падвойных прозвішчах: *Дунін-Марцінкевіч*, *Святаполк-Мірскі*, *Дуж-Душэўскі*.

4) для злучэнья двух слоў, якія азначаюць тое самае паняцьце: *узьвеi-вецер*, *вецер-дуроунік*, *шура-бура*, *ішыр-бор*, *хлеб-соль*, *рутамята*, *хлопцы-малойцы*, *пацяклі-паплылі*.

5) у складаных прыметніках: *сънежна-белы*, *цёмна-сіні*.

§ 94. ЗЛОЖНЫЯ СЛОВЫ. Некаторыя слова зрасыліся так цесна, што пішуцца без злучка: *Беларусь*, *сенажаць*, *вялікдзень*, *чарназём*, *самасейка*, *чарваточына*, *чарнобыль*, *ветрагон*, *чартапалох*, *навабранец*, *белавусы*, *белагаловы*, *съветлавокі*, *даўгавязы*, *гарбаносы* і шмат іншых.

У рэдкіх разох зложаныя слова не падлягаюць аканьню, напрыклад: *што-дня*, *штодзённы*, *гэтарочны* і некаторыя новаствораныя навуковыя тэрміны: *мовазнаўства*, *прыродазнаўства*, *словавытварэнъне* і падобн.

§ 95. ПРАДЛОГІ ПЕРАД I. Калі прадлог канчаецца на галосны гук, то *i* замяняецца на *й*, як заўсёды пасъля галоснага: *зайсьці*, *дайсьці*, *найсьці*, *знайсьці*, *прыйсьці*, *выйсьці*; *зайду*, *дайду*, *найду*, *знайду*, *прайду*; *наймо*, *праймо*, *займо*, *займеньнік*, *зайграць*...).

Трэба заўважыць, што формы *нашоў*, *знашоў*, *зашоў*, *прышоў*, *вышаў* ужываюцца заместа *найшоў*, *зайшоў* і г. д. (*на, за... + ішоў = найшоў, зайшоў*...).

Калі прадлог канчаецца на зычны, то *i* (як заўсёды) посьле цьвёрдага зычнага выгаварваецца як *ы*: *адысьці*, *падысьці*, *зысьці*; *адышоў*, *падышоў*, *зышоў*; *адыду*, *надыду*, *зыду*; *спадысподу* (ад, пад, з + ісьці, іду, ішоў = адисьці, адиду, адышоў, падышоў...).

УВАГА. Гэтае самае гукавае зъявішча маем і тады, калі адно слова канчаецца цьвёрдым зычным, а другое пачынаецца на *i*: у такім палажэнні чуваць *ы*, а не *i*. Напр.: *ён i яна* выгаварваецца як *ён ы яна*; *ён ішоў* - як: *ён ышоў*, *мой брат Ігнат* - як: *мой брат ыгнат*. Гэтае зъявішча на пісьме не адзначаецца, а калі пасъля зычнага зрабіць паўзу (перарыв), то *i* выгаварваецца так, як пішацца: *мой брат - Ігнат, ён - i яна...*

ЗАДАНЬНЕ. Перапісаўшы, падчыркнуць злучэнні прадлогаў з *i*:

Абыяк прышло, лёгка з рук зышло. З дурнем ні знайсьці, ні згубіць. Кругом абышоў, нічога не знашоў і назад прышоў. Мы ўвашлі ў хату. Прышлі дадому раніцай. Покі сонца ўзыдзе, раса вочы выесцьць. Чалавек з подысьцем (з хітрыкамі). Засталося адно падысподдзе.

§ 96. ПЕРАНОС СЛОВА. Словы пераносяцца ў другі радок складамі: *са-ро-ка, саро-ка; ве-рацяно, вера-цияно, вераця-но*.

Пры пераносе прынята трymацца такіх правіл:

1) адна літара не пакідаецца і не пераносіцца. Нельга, напрыклад, перанесьці так: *у-міраць, ста-ю, я-ма*;

2) злучэнне зычных разъбіваецца: *кон-на, пісъ-мо, паль-цы, насень-не, галь-лё, суч-чо, вар-та, страш-на, каз-ка, цёп-лы, леп-ши, друж-ба, вярнуц-ца, вац-цаць, падыспод-дзе* або *падысподзь-зе* і г. д. Таксама *хвой-ка, сой-ка, лаў-ка, галоў-ка...* Але *дз* і *дж* ніколі не разъбіваюцца, калі азначаюць адзін гук: *гарадз-кі, дож-джык*;

3) калі прыстаўка творыць склон, то яна пры пераносе аддзяляецца: *настольнік, пры-ткнуцца, ад-значыць, ад-жсануць* і г. д., але нельга перанасіць так: *ад-ышоў*, *уз-ыду*, або тут няправільны падзел на склады; трэба - *ады-шоў, узы-ду* і г. д.

4) пры пераносе слова ставіцца знак пераносу (-).

§ 97. ЧУЖАЗЕМНЫЯ СЛОВЫ, узятыя з чужое мовы даўно, пішуцца так, як гэта чуваць у штодзённым ужытку: *літара, аканом, арганісты, паляруши, калідор, леварвэр (і равольвар), пратакол*.

Чужаземныя слова, нядаўна ўвайшоўшыя ў беларускую мову, асабліва-ж навуковыя тэрміны, пераважна перадаюцца па магчымасці, так, як у тэй мове скуч яны ўзятыя: *тэлэграф, тэлеграма, колёквіум, географія, геомэтрыя, тэрыторыя, університет, эволюцыя, элемэнт, інтэлігенцыя і г. д.*

У некаторых з такіх слоў ужо аканчальна прынята частковае аканьне, напрыклад: *літаратура*, не *літэратура* (пад уплывам слова *літара*), *рэдактар, дырэктар, інспектар*, а не *редактор, дырэктор, інспектор* - пад уплывам беларускіх *знахар, пікар* і падобн.

Некаторыя слова, нядаўна перанятыя ў народзе, так хутка і глыбока ўсвоіліся ў народнай мове, што і ў літаратурнай мове прынята іх пісаць з поўным аканьнем, напрыклад: *аратар* (оратор); *камісія, камітэт, камісар, вакзал, аказія*.

Заместа чужаземных падвойных зычных пішуцца простыя: *каса, маса, тэлеграма, Фінляндыя, Голяндыя, а не - касса, масса, тэлеграмма, Гольляндыя, Фіннляндыя і г. д.*

Аднак у некаторых словах застаецца падваенне: *Ганна, манна, ванна, мадонна, Будда, Мэкка...*

Чужаземнае *l* (сярэдняе) перадаецца мягкім *ль*, як у словах *лямпа, пляц, плямка, клямка; Лёндан, лёзунг, монолёг, лёяльны, філёзофія і г. д.*, або цвёрдым *л*, як у словах *капітал, ідэал, інтэграг, адмірал, артыкул, матэрыял, пратакол, формула, канікулы, бібула, трывунал і інш.*

У чужаземных словах (у аснове) не дапускаецца цеканьне і дзеканьне, а дзеля таго: *дыплёмат, тыран, дынаміт, тып, тэатр, аптэка, тэлеграма, дэпо, студэнт і г. д., а не - дзінаміт, ціп, студзент і г. д.*

Не зъмягчаюцца звычайна й зычныя *з, с і ц*: *асыстэнт, магазын, пазыцыя, кооперацыя і г. д., але фантазія, поэзія, аказія, Азія, Сібір і інш.*

Апрача слоў здаўных-даўна абеларушчаных - *Піліп, Язэн, хунт, кахля, хвала, Хама, Хведар...* - чужаземны гук *ф* перадаецца праз *ф*: *форма, фронт, маніфэст, фамілія, фабрыка, Францыя і г. д.*

УВАГА. Перадача чужаземных слоў блізка ўва ўсіх славянскіх мовах выклікала і выклікае большая ці меншая труднасьці.

Асаблівую труднасьць для беларускай мовы вытварае аканьне. Трэба думаць, што заўсёды будзе тэндэнцыя (нахіл) і, проста, жыцьцёвая патрэба праводзіць аканьне і ў чужаземныя слова. Але правясьці поўнае аканьне - *a, я* на месцы *o, э, e* трудна будзе дзеля дзывёх прычын. Першае, што такое аканьне залішне адрывала-б слова ад яго радаводу, напрыклад: *таляграма, гляграфія, балятрыстыка(!)...* Другое і важнейшае, што гэта ня зусім згодна з народнай фонэтыкай, дзе маем звычайна на месцы ненаціскных *э, e* гукі *ы, i* або дужа збліжаныя да іх: *арышт, канцылярыя, тыліграма, тыятр (ціятр)*. Літары *э* і *e*

азначаюць гукі не залішне далёкія ад такога жывога выгавару, каб нельга было іх пакінуць. Праўда, яны нарушаюць правіла аб аканьні, але затое... вучаць крыху чужаземных слоў, ужываных усімі народамі сьвету.

*Магчыма, што правядзеца аканьне адносна да **o**: прафэсар, маналёг (заместа профэсар, монолёг) і г. д. Але і тутака прыдзеца, відаць, прынамсі ў некаторых разох затрымаець **o** ненаціскное, напрыклад: антолёгія (выбар вершаў – “красак”) і онтолёгія (“наука аб быцьці”). Тутака вельсмі харектэрны прыклад такіх беларускіх слоў, як мовазнаўства, прыродазнаўства і падобныя (**o** не пад націскам!).*

§ 98. ПАЎТОРНЫЯ ПЫТАНЬНІ.

- (гл. “Першае кола” лекцыі 31-38).
- 1) Што такое сказ? Якія бываюць віды сказаў?
 - 2) Якія часыціны сказу асноўныя і якія даданыя?
 - 3) Што такое дзейнік, выказынік, дапаўненіне, азначэніне?
 - 4) Якія бываюць акаличнасьці?
 - 5) Што такое прости і зложаны сказ?
 - 6) Перад якімі злучнымі словамі ставіцца коска?
 - 7) Якія знакі прыпынку стаяць пры выклічніку?(гл. “Другое кола” лекцыя 31).
 - 8) Калі ставіцца пункт, пытальнік, клічнік?

§ 99. ПРЫДАТАК - гэта азначэніне, выражанае звычайна прадметнікам; стаіць яно ў тым самым склоне, як і тое слова, да якога яно адносіцца. Напрыклад: астаўся адзін сын, *сірата*. Эх ты, Нёман, *рака*. Янка, *брат майго таварыша*, вельмі любіць паляванье. Праляцела борзда лета, *наша съветлая пара*. Па моры ходзяць караблі, *або вялікія паравады*.

§ 100. ПАБОЧНЫЯ СЛОВЫ. Такія слова, што выражают сказе нейкую пабочную ўвагу, паясьненьне, называюцца пабочнымі словамі. Напрыклад: Напішы мне, *калі ласка*, пісямко да хаты. Яго, *відаць*, у хаце ня было. *На жаль*, я не памятаю такога здарэння. Ох, паплыў-бы я, *здаецца*, хмаркі, разам з вамі.

§ 101. ЗВАРОТАК або КЛІЧНАЕ СЛОВА. Слова, што азначае імя асобы або назоў прадмету, да якога звязратаюцца з мовай, называюцца **звароткам** або **клічным словам**. Напрыклад: *Саўка!* зьбегай, сынок, вады! Ня кувай ты, *шэрая зязюля*, сумным гукам у бары! *Хмаркі цёмныя, мае братанькі!* вецер гоніць без дарожанькі.

§ 102. ЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ. Кожную часыціну сказу можна разьвіць ў цэ-лы сказ. Напрыклад: заместа - *ніхто ня ведае чужога абеду* можам сказаць: *ніхто ня ведае, як хто абедае*. Сказ *як хто абедае* - гэта разьвітае ў цэлы сказ дапаўненіне і залежыць ад сказу *ніхто ня ведае* - гэта асноўны сказ; *як хто абедае* - гэта даданы сказ. Даданы сказ называецца інакш **залежным**, бо залежыць ад асноўнага. Сказ асноўны інакш называецца **незалежным**.

Таксама, як сказ дапаўненія, могуць быць даданыя сказы дзейніка, выказыніка, азначэнія і розных акаличнасьцей, калі яны замяняюць гэтых сасыціны і адказваюць на іх пытаньні.

Вось прыклады розных даданых сказаў:

- f) **Сказы дзейніка:** I той багатыр, *хто мае ўсялякага добра*, і той, *хто дужы і здаровы*. *Што ўпала, то й пропала*.
- g) **Сказы выказыніка:** Якія мы самі, такія й нашы сані. *Якая яда, такая й хада*.
- h) **Сказы дапаўненія:** *Што сёньня зробіш, таго заўтра ня будзеш рабіць*. Ня чынь другому таго, чаго сам ня любіш.

- i) **Сказы азначэнья:** Радасны й вясёлы пад'яжджаў Пятрусь у сяло,
- j) **каторага ён ня бачыў ад самых Каляд.** Колькі ў рэшаце, столькі ў яго праўды. Толькі музыка, катораму ня было чаго рабіць, падышоў да іх. А дзе тая կрынічанька, галуб што купаўся?
- k) **Сказ акаличнасці месца:** Дзе нянек многа, дзіця безнога. І думкі міжволі імкнуцца туды, дзе расцвіла вясна. Адкуль хмара, адтуль і дождж.
- l) **Сказ акаличнасці часу:** Пакуль сонца ўзыйдзе, раса вочы выесьць. Тады, госьцю, бывай у мяне, калі поўна ў гумне. Як толькі гром загрыміць, тады выганяюць жывёлу на пасьбу.
- m) **Сказ акаличнасці спосабу:** Плыве шумліва, як рака, бяседа вольная такая. Асёл так шчыра ўчыщца ўмеў, што кніжскі ўсе як сена зьеў. Байбак ляжыць, аж балахон дрыжыць. Гол, як сакол.
- n) **Сказ акаличнасці мэты:** Парой ён спыніцца, каб лепей завастрыць пяро гусінае. Штось пачала казаць, каб заспакоіць плач.
- o) **Сказ акаличнасці прычыны:** Шануйце песні свае, бо съпявяюць нават жабы ў багне. Затым съляпы плача, што съцежскі ня бача.
- p) **Сказы умоўныя** выражаютъ умоўную прычину: Калі ты разумны, адгадай загадку. Но нашто каласы, калі няма васількоў. Калі гаспадар у карчме скача, то гаспадарка плача. Каб ня ежска, не адзежска, дык была-б грошай дзежка.
- q) **Сказы ўступальныя** выражаютъ прычину, каторая знаходзіцца ў супяречнасці з чаканым вынікам, напр.: Хоць і ведаю, нічога не скажу. Хоць і ведаю - прычына; "нічога не скажу" - чаканы вынік. Прыйчына з вынікам у супяречнасці, бо, калі ведаю, то можна чакаць, што скажу. Вось іншыя прыклады: Хоць гэта і недастаточная прычына, але я уступлю. Хоць колькі не вучы асла, аслом ён будзе да канца. Як неяк холадна на съвеце, хоць май даўно ўжо на дварэ.

§ 103. ПАБОЧНЫЯ СКАЗЫ, падобна да пабочных слоў, выражаютъ нейкую пабочную ўвагу, паясьненьне. Напрыклад: І яшчэ, мой сын, прашу я, човен кінь у адрыне. Забраў Цішка ўсе свае цацкі, кашулькі (*нават і ката Рудзьку хацеў - бы забраць, але малая Параска не дала*) ды пашоў да сястры за сына.

§ 104. СКАРОЧАНЫЯ И ДАДАНЫЯ СКАЗЫ ня маюць злучных слоў і пачынаюцца найчасціцай з дзеяпрыметніка або дзеяпрыслоўя (формы на **-чи, -ўши, -ны, -ты, -лы**). Напрыклад: Гальлё *спусьціўши* над парканам, расла тут грушка з тонкім станам. А каля хаты у садочку, *схіліўши* ціхенька ў куточку, стаялі вербы дзьве старыя. *Апусь-циўши* нізка стройны валасок, плача сірацінка, ные каласок. **Нязгубіў-ши**, не шукай. Чужсое **бяручы**, сваё гатуй. На лёдзе паказаліся палонкі, **прагрэтыя** сонцам. Падышоў да работніткаў, **перанасіўших** бярвень-не. Разагнуліся съпіны і бліснулі твары, **загарэлых** ад сонца. Гэтак думае ён, **абціраючы** сълёзы.

§ 105. ЗЛОЖАНА-ЗАЛЕЖНЫ І ЗЛОЖАНА-ЗЛУЧАНЫ СКАЗ. Калі зложаны сказ мае ў сабе залежны сказ, то гэта **зложана-залежны** сказ. Напрыклад: *Што з воза ўпала, то й прапала. Таму съяны плача, што съцежскі ня бача.*

Але зложаны сказ можа складацца з раўнасільных незалежных сказаў. Гэта **зложана-злучаны** сказ. Напрыклад: *Прыгрэла сонейка, згінуў сънег, асушилі вятры зямлю. Ластаўка дзень пачынае, а салавей канчае. Тут рэчка пад бокам, і процьма ў ёй рыбы. Слухаюць людзі, і сэрца іх мле.*

Тутака сказы незалежныя ад другога і **злучныя** сэнсам, а часта і рознымі злучнікамі: а, і, але, бо, ці, толькі і інш.

§ 106. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ маюць азначыць на пісьме тое, што ў мове выражаецца прыпынкам або зменай голасу (*інтонацыя*).

Пункт (.) - знак найвялікшага прыпынку, паказвае, што думка і сказ зусім закончаныя.

Найчасцей ужываны знак, што нават прыклады лішнія.

Коска (,) - знак найменшага прыпынку, паказвае, што думка і сказ ня скончыліся, што далей ідзе нейкае дапаўненне або аб'яснянне.

Коска выдзяляе зваротак (клічнае слова), прыдатак, пабочнае сло-ва і пабочныя сказы, даданыя сказы з асноўнага і раздзяляе падобныя часціны ў зылітым складзе. Напрыклад:

Пойдзем, братка, на работу! Будзеш ты чытаць нам, цёмным няўмекам. Такая ўжо, відаць, была яго доля. Кругом круціць завіруха, гуляе, шуміць. Будуць вятры за вугламі выць і плакаць, і стагнаць. Сад, што быў чорны, ужо распусціўся. Чалавек, покі ў горы не пабудзе, ня знае добра.

Коска можа раздзяляць нават незалежныя сказы, калі яны кароткія і блізка да сябе прымыкаюць, або калі паміж імі стаяць **і**, **а** і **але**, напрыклад: *Прыгрэла сонейка, згінуў сънег, асушилі вятры зямельку. Лета зьбірае, а зіма паядае. Загрымеў гром, і пашоў дождж.*

Пункт з коскай або пасрэднік (;) - знак пасярэдняга значэння паміж пунктамі коскай, дзеліць сказы незакончаныя, але па сваёй думцы блізкія між сабою. Напрыклад:

Гасьне корчык на камінку; пацямнела ў хаце; поўнач пеўні пракры-чалі, да ня сьпіць ўсё маці. Вясной косы сонца штодзень робяцца цяплейшымі. Птушкі пяюць зычней і весялей; перайка на іх асьвяжаецца, і самі яны ажыўляюцца.

Два пункты (:) ставяцца:

- е) перад пералічэннем, калі ёсьць слова, што абдымае ўсё пераліча-нае, напрыклад: *Год мае чатыры поры*: вясну, лета, восень і зіму.
- ф) паміж незалежнымі сказамі, калі адзін аб'ясняе другі: *Тут ня гандаль, тут ня крама: няма дзёгцю, няма солі. Прышла пара касавіцы: трэба прымата за касьбу.*

Працяжнік (-), быццам пункт, перарыў, сярод няскончанага сказу. Працяжнік ставіцца пасля пералічэння, або там, дзе прапушчана нейкае

слова, і, наагул, тады, калі хочам зьвярнуць *працягнуць* увагу слухача. Напрыклад: *Вясна, лета, восень і зіма - поры году. Чужая сіла - асіна. Лішняя нітка - палатну завада. Глянце - нехта едзе. Падсадзі - сарву грушку.*

Апрача таго, працяжнік ужываецца ў перадачы гутаркі для аддзяленьня мовы аднай асобы ад другой і пры адказе на пытаньне: *А хто там ідзе? - Беларусы.*

Недаказ або **многакроп'е** (...) ставіцца, калі думка не даказана да канца, абрываецца, напр.: *Сказаў-бы я табе... але што там гаворыць!*

У **чужаслове** ("") ставіцца або чужыя слова (ня тэй асобы, што гаворыць, ці апавядает), або слова нечым асаблівія, напр.: Узяў *шапку i, сказаўши: "аставайцеся здаровыя!"* вышаў з хаты. *"Наша Доля"* - першая беларуская газэта. Прывзнаюся, я не спадзяваўся такой *"далікатнасьці"* ад пана.

У **дужскі** бярэцца паясьненіне, пабочнае слова або пабочны сказ: *Баяцца не цівуна, а яго бізуна (стараја прыказка).*

Пытальнік (?) стаіць пасъля пытальнага сказу: *Ды куды ты, дуб зялёны, нахіляешся?*

Клічнік (!) выражает выкліч, напрыклад: *Добры вечар, пане гаспадару! Брацьця! ці зможам грамадзкае гора? брацьця! ці хопіць нам сілы? Гэй наперад, покі сэрца б'еца, рвеца на простор! Годзі млеці ў паняверцы! Гэй, да сонца! гэй, да гор! Сёньня ў нашай моцы гора, мы жыцьця гаспадары!*